

<https://ecs.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Endowment & Charity Studies

E-ISSN: 3115-7475

Vol.4, Issue.2, No.8, 2026, pp 209-236

Received: 31/05/2026

Last Revised: 22/09/2026

Accepted: 05/10/2026

Conceptual Paper
Theoretical and Conceptual Effort to Provide an Analytical Framework in the Field of Institutionalized Charitable Activities in Iran

Jamshid Mirzaei*

Visiting Professor, Department of Social Studies, Zeinbieh Campus, Farhangian University of Tehran Province, Tehran, Iran
jamshid.mirzaei@ut.ac.ir

Gholamreza Ghaffary

Professor, Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran
Ghaffary@ut.ac.ir

Sara Shariati Mazinani

Assistant Professor, Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran
smazinani@ut.ac.ir

Introduction

Throughout history, across centuries and eras, Iranians have engaged in public-benefit and charitable activities individually or in groups, and good and social acts of charity have always been welcomed and supported. However, the historical reality is that in the past and for centuries, due to political, legal, and historical reasons, charitable activities, partnerships, and charitable actions (whether individual or group) have taken an informal form. That is, charitable activities and charity activists have not been institutionalized, registered, made official, certified, or given legal personality, nor have they taken the form of associations, institutions, or organizations. In other words, they have been in a non-institutional form. In this research, while examining the historical sociology of charity and charitable activities in Iran, we reach the main and central topic of the article, and we want to conceptualize the situations of charity in Iran and achieve an analytical framework regarding institutionalized charity activity in Iran. The "central question" that the authors seek to answer, the problem of the present research, is: How has the process of institutionalization of charitable activities in Iran been formed, and what different patterns of institutionalized charity can be identified?

Methodology

In terms of research methodology, in the present study, we have used a combination of several research methods, techniques, and approaches (historical sociology method, interrogative research strategy, and Max Weber's concept of ideal type). Primarily, we have used the "historical sociology" method. In this approach, our glasses and lenses are sociological, and our raw materials (data) are historical. Another important issue, considering the nature and objectives of the present study (patterning and formulating the status of good deeds in Iranian history) as well as the questions raised, is that the "interrogative" strategy is appropriate and consistent with the present study. Unlike other strategies, the "interrogative strategy" is specific to the social sciences. Another important point that can help this study in terms of methodological richness is the use of the concept of ideal type or the ideal type of the German sociologist Max Weber.

***Corresponding Author**

Mirzaei, J., Ghaffary, G., & Shariati Mazinani, S. (2026). Theoretical and conceptual effort to provide an analytical framework in the field of institutionalized charitable activities in iran. *Journal of Endowment & Charity Studies*, 4(2), 209-236. <https://doi.org/10.22108/ecs.2026.149134.1195>

3115-7475© The Author(s). Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

<https://doi.org/10.22108/ecs.2026.149134.1195>

Findings

In this section, the research findings are presented in two parts:

A: brief historical review of charitable activities in Iran

The meaning of "institutionalized charity" is that when the charitable activities of individuals are registered and institutionalized by compiling regulations and statutes and in the form of an organization or association, they acquire legal personality, legitimacy, and prestige, and can build trust in public opinion. Institutionalization means registering, organizing, formalizing, acquiring legal personality, obtaining a certificate of identity for a charitable association and institution, and operating within the framework of the country's laws and regulations. With these facts, it can be said that the implementation of such activities in an organized, formal, and methodical manner in the form of registered civil organizations and popular and non-governmental charitable institutions in our country has a history of more than a century (about one hundred and ten years).

B: Towards an analytical framework for institutionalized charitable activities; a hand to give, a language to demand and criticize

One of the main criticisms that is leveled at civil and volunteer organizations in general and charities in particular is that they only think about providing aid, assistance, giving, and distribution and do not do much (criticism and demand) for the state institution, and their work not only does not pose a challenge to the state, but they also face encouragement from the state. Now, by considering two variables: a) Possibility/refusal of institutionalized action and participation in charitable activities and b) Presence/absence of a language for criticism and demand, four different situations can be formulated:

1. "Condemnation and refusal" of institutional action and participation in charitable activity, "without a language for demanding and criticizing" towards the evasion of government responsibility;
2. "Propaganda and possibility" of institutional action and participation in charitable activity, "without a language for demanding and criticizing" towards the evasion of government responsibility;
3. "Condemnation and refusal" of institutional action and participation in charitable activity, "along with a language for demanding and criticizing" towards the evasion of government responsibility;
4. "Propaganda and possibility" of institutional action and participation in charitable activity, "along with a language for demanding and criticizing" towards the evasion of government responsibility;

By considering two vectors and a horizontal axis including "the possibility/refusal of institutionalized action and participation in charitable activity" and a vertical axis including "the presence/absence of a language for demanding and criticizing the evasion of government responsibility," its four states can be represented.

In the final paragraph, it should be added that the findings of the present study have led to the construction of a theoretical model and a four-faceted analytical framework in the field of civic and institutionalized charitable / welfare participation, which we have conceptualized and named briefly as 1. "non-charity," 2. "charity-praise," 3. "de-charity," and 4. "demanding philanthropy."

Discussion and Conclusion

In line with the main goal of the present research paper, which is to formulate the situations of charitable action in Iran, and by considering two variables: a) Possibility/refusal of giving and b) Presence/absence of language for demanding and criticizing, four situations can be formulated and conceptualized.

The first situation (non-charity) has occurred many times in the past and distant history of Iran, although the probability of its occurrence in our era is very small. The second situation (praise of charity) has been frequently manifested in Iranian history, especially contemporary history, and especially in the last four decades, and is still the most concentrated and the most prominent situation. The third situation (de-charity) has also appeared and manifested in some periods, especially in the era of concentration of radical leftist and communist discourses and ideas. But the fourth situation (demanding charity), which is a progressive and demanding model of charitable action in Iran, is growing and expanding, although slowly, according to field evidence and conversations with activists and experts in the field of charity, and wants to play a role as a new discourse and alternative model in the social life of Iranians. The last point is that although this analytical framework was designed and built for charitable activities, it can also be used in similar cases of civil activities such as non-governmental organizations, environmental activists and organizations active in the field of environment, scientific associations, etc.

Keywords

Iran, institutionalized charity, lack of Charity, Charity incitement, De-charitization, Demanding Charitism.

مقاله مفهومی

تلاش نظری و مفهوم‌پردازی برای ارائه یک چارچوب تحلیلی در حوزه فعالیت‌های خیریه‌ای نهادمند در ایران

جمشید میرزایی^{۱*}، غلامرضا غفاری^۲ و سارا شریعتی‌مزینانی^۳

۱. استاد مدعو گروه آموزشی مطالعات اجتماعی، پردیس زینبیه، دانشگاه فرهنگیان استان تهران، تهران، ایران

jamshid.mirzaei@ut.ac.ir

۲. استاد گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

Ghaffary@ut.ac.ir

۳. استادیار گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

smazinani@ut.ac.ir

چکیده

در فرازوفروید تاریخ، انسان ایرانی به صورت فردی یا گروهی به فعالیت‌های عام‌المنفعه و خیرخواهانه اقدام کرده است و کنش‌های خیریه‌ای همواره در میان ایرانیان مورد استقبال بوده است، اما بیشتر این فعالیت‌ها شکل نهادی، رسمی، شخصیت حقوقی و شناسنامه‌دار نداشته است. از این رو، مسئله‌مندی پژوهش حاضر عبارت است از: فعالیت خیریه‌ای نهادمند در ایران چه پیشینه، سیما و وضعیتی دارد و چگونه می‌توان یک چارچوب تحلیلی درباره فعالیت خیریه‌ای نهادمند در ایران را صورت‌بندی و مفهوم‌پردازی کرد؟ با توجه به هدف پژوهش، از ترکیبی از چند روش و تکنیک و رویکرد پژوهشی (روش جامعه‌شناسی تاریخی، راهبرد پژوهشی استقفا و مفهوم ایده‌آل تایپ ماکس وبر) استفاده شده است. فعالیت خیریه‌ای در ایران؛ الف) از نظر انگیزه و فضای حاکم: ۱. سنتی (کسب ثواب)، ۲. جدید (توسعه‌گرا) و ۳. خیریه پورسانتی؛ ب) ماهیت: ۱. غیررسمی و ۲. رسمی؛ پ) راهبرد: ۱. اضطراری و ۲. غیراضطراری و ت) نحوه انجام کنش خیر: ۱. فردی، ۲. جمعی بوده است. در کل، اجرای فعالیت‌ها خیرخواهانه در ایران در قالب رسمی، نهادمند و شناسنامه‌دار، سابقه‌ای بیش از یک قرن دارد و دارالعهزّه تبریز و مشهد (۱۲۹۵) پیشگام نهادهای مدنی خیریه‌ای در ایران هستند. با در نظر گرفتن دو متغیر الف) «امکان» یا «امتناع» مشارکت نهادمند در فعالیت خیریه‌ای و ب) «وجود» یا «فقدان» زبانی برای انتقاد و مطالبه‌گری، می‌توان چهار وضعیت ۱. «بی‌خیریه‌ای»، ۲. «خیریه‌ستایی»، ۳. «خیریه‌زدایی» و ۴. «خیریه مطالبه‌گر» را در حوزه کنش‌های خیر ایرانیان صورت‌بندی و مفهوم‌پردازی کرد و یک چارچوب تحلیلی درباره فعالیت خیریه‌ای نهادمند در ایران با عنوان «دستی برای بخشیدن، زبانی برای مطالبه‌گری و نقدکردن» طراحی کرد.

واژه‌های کلیدی

ایران، خیر نهادمند، بی‌خیریه‌ای، خیریه‌ستایی، خیریه‌زدایی و خیریه مطالبه‌گر.

*نویسنده مسئول

میرزایی، ج.، غفاری، غ.، و شریعتی‌مزینانی، س. (۱۴۰۵). تلاش نظری و مفهوم‌پردازی برای ارائه یک چارچوب تحلیلی در حوزه فعالیت‌های خیریه‌ای نهادمند در ایران. *مطالعات وقف و امور خیریه*، ۴(۲)، ۲۰۹-۲۳۶. <https://doi.org/10.22108/ecs.2026.149134.1195>

۱- مقدمه و طرح مسئله

در طول تاریخ و در قرون و اعصار مختلف، انسان ایرانی به صورت فردی یا گروهی به فعالیت‌های عام‌المنفعه و خیرخواهانه اقدام کرده است و کنش‌های خیر و امر اجتماعی نیکوکاری و فعالیت خیریه‌ای همواره در میان ایرانیان مورد استقبال و حمایت بوده است. «سازمان‌های خیریه و دیگرار، آشکارترین بازتاب فرهنگ نوع‌دوستی و ایثار در ایران بوده است» (فرهادی، ۱۳۹۵: ۴۷۳). در بسیاری از آموزه‌های دینی و اسلامی و نیز اخلاق جوانمردی در فرهنگ ایرانی، مردم به فعالیت‌های نیکوکارانه، داوطلبانه، دستگیری از نیازمندان، تشریک مساعی با فقرا و حاجتمدان و... توصیه و تشویق شده‌اند. وجود فرهنگ وقف، سنت خیرات و مبرات، سفره‌های احسان و اطعام، نظام بنه در نقاط روستایی، گروه‌های فتوت و مطوعه، اماکنی همچون خسته‌خانه‌ها^۱، دارالمساکین‌ها، دارالعجزه‌ها، دارالایتام‌ها و حتی کاروانسراها^۲، زاویه‌ها و خانقاه‌های عرفا^۳ و زورخانه‌ها^۴ و... همگی مصداق‌هایی از فعالیت‌های داوطلبانه و خیرخواهانه و جلوه‌هایی بارز از امور نوع‌دوستی و دیگرخواهی در سرزمین ایران بوده‌اند که نشان می‌دهد انجام فعالیت‌های جمعی و داوطلبانه نیکوکارانه در اشکال مختلف (فردی و جمعی) در این کشور و در بخش‌های مختلف جامعه ریشه دوانیده است.

اما واقعیت تاریخی این است که در گذشته و برای قرن‌ها، بنا به دلایل سیاسی، حقوقی و تاریخی، فعالیت‌های نیکوکارانه، مشارکت‌ها و کنش‌های خیرخواهانه (اعم از فردی یا گروهی) صورت غیررسمی، سیال، شناور، توده‌وار داشته است؛^۵ یعنی فعالیت‌های خیریه‌ای و کنشگران حوزه خیریه به شکل نهادی، ثبت‌شده، رسمی، شناسنامه‌دار، دارای شخصیت حقوقی، متشکل و در در قالب انجمن و مؤسسه و تشکل نبوده است؛^۶ به عبارت دیگر، در شکل غیرنهادی بوده است. در این پژوهش، ضمن بررسی جامعه‌شناسی تاریخی کنش خیر و فعالیت‌های نیکوکارانه در ایران، به موضوع اصلی و محوری اصلی مقاله می‌رسیم و می‌خواهیم وضعیت‌های کنش خیر در ایران را مفهوم‌پردازی کنیم و به یک چارچوب تحلیلی درباره فعالیت خیریه‌ای نهادمند در ایران دست یابیم. برای رسیدن به این مهم، باید بدانیم لحظه تاریخی ورود انسان ایرانی به حوزه رسمی و نهادی امور خیریه کی و کجا بوده است و فعالیت خیریه‌ای نهادمند در ایران چه پیشینه، سیما و وضعیتی داشته است و همچنین، امروزه امر اجتماعی کنش خیر ایرانیان چگونه وضعیتی دارد. اینکه چه مدل‌ها و الگوهای در کنش خیر ایرانیان قابل شناسایی و تفکیک و تمایز است و چگونه می‌توان یک چارچوب تحلیلی درباره فعالیت خیریه‌ای نهادمند در ایران را

^۱ خسته‌خانه‌ها: جایی که پیران ناتوان و بیماران درمان‌ناپذیر و کودکان بی‌کس را در آن نگهداری می‌کنند (دهخدا، ۱۳۷۷: ۵۳۲).

^۲ برای مثال، ژان شاردن (۱۶۴۳-۱۷۱۳م) سیاح فرانسوی که در اواخر قرن هفدهم به ایران سفر کرده و بیش از هفت سال در ایران اقامت داشته، از کاروانسراهایی سخن گفته است که خیران آنها را بنا و سپس وقف سکونت رایگان افراد ابن‌السبیل می‌کردند (شاردن، ۱۳۳۸: ۴۵).

^۳ برای نمونه، ابوالحسن خرقانی عارف معروف قرون چهارم و پنجم هجری (۳۵۲-۴۲۵ هـ) بر سر در خانقاهش چنین نوشته بود: «هرکس در این سرا درآید نانش دهید و از ایمانش مپرسید؛ چه آن کس که به درگاه باری تعالی به جان ارزد، البته به خوان ابوالحسن به نان ارزد».

^۴ جعفر شهری می‌گوید: «از دیگر کارکردهای زورخانه، جمع‌آوری کمک‌های مردمی برای افراد مستمند بوده است» (شهری، ۱۳۸۱: ۱۷۷).

^۵ یادآوری این نکته ضروری است که «نهاد وقف» اگرچه یک تشکیلات شرعی-حقوقی-فقهی بوده و در تاریخ ایران اعم از سراسر دوران اسلامی و حتی پیش از ورود اسلام به ایران نیز سابقه داشته است - که خود موضوع مطالعه‌ای مستقل است - در اینجا مورد و موضوع مطالعه ما نبوده است و از دایره پژوهش بیرون گذاشته شده است.

^۶ یادآوری این نکته ضروری است که «نهاد وقف» اگرچه یک تشکیلات شرعی-حقوقی-فقهی بوده و در تاریخ ایران اعم از سراسر دوران اسلامی و حتی پیش از ورود اسلام به ایران نیز سابقه داشته است - که خود موضوع مطالعه‌ای مستقل است - در اینجا مورد و موضوع مطالعه ما نبوده است و از دایره پژوهش بیرون گذاشته شده است.

صورت‌بندی و مفهوم‌پردازی کرد، برای ما مهم است. در اینجا، نویسندگان مقاله تلاش می‌کنند از یک موضوع معمولی (سطحی و ساده فعالیت خیریه به منزله یک پدیده دم‌دستی، عام و رایج در تاریخ ایران) به سمت یک درگیری پژوهشی و پرکردن یک خلأ پژوهشی حرکت کنند که این اتفاق حاصل درگیری ذهنی درباره یک واقعیت اجتماعی (برساخت وضعیت‌های مختلف و متصور از کنش خیر در تاریخ جامعه ایران) است که لازمه آن هم ذهن مسئله‌مند نویسندگان مقاله است. به عبارت موجزتر، چرا این موضوع مهم تاریخی-اجتماعی ذهن ما را به خود درگیر کرده و چرا برای ما از یک پرسش عادی به یک مسئله پژوهشی تبدیل شده است؟ در اینجا، مسئله‌مندی^۱ برای ما بسیار اهمیت پیدا می‌کند؛ اینکه با عبور از لایه‌های سطحی به این مسئله برسیم که آیا ما با یک امر یکدست و بسیط از فعالیت و وضعیت امور خیریه مواجه هستیم یا باید از صورت‌بندی و مفهوم‌پردازی وضعیت‌های مختلفی از این پدیده اجتماعی تاریخی سخن بگوییم. آیا این موارد آن‌قدر حائز اهمیت است که به یک درگیری پژوهشی و مستلزم تأملات جدی و یک مسئله پژوهشی مستقل تبدیل شود؟ در اینجا، به عنوان مشغله ذهنی و درگیری ذهنی نویسندگان، پرسش‌هایی از این جنس به ذهن خطور می‌کند: باید بدانیم سابقه رسمیت و نهادمندی امر اجتماعی خیر و خیریه در ایران به چه زمانی برمی‌گردد و چه عوامل تاریخی و اجتماعی در این گذار نقش داشته‌اند؟ و ۲) چه تفاوتی میان الگوهای مختلف خیریه نهادمند وجود دارد؟ از این رو، با بازنگری و بازسازی و صورت‌بندی پرسش‌های مطرح‌شده و طرح یک «پرسش کانونی»^۲ که نویسندگان درصدد پاسخگویی به آن هستند، مسئله‌مندی پژوهش حاضر عبارت است از: فرایند نهادمندشدن فعالیت‌های خیریه‌ای در ایران چگونه شکل گرفته است و چه الگوهای متفاوتی از خیریه نهادمند را می‌توان شناسایی کرد؟

۲- پیشینه تجربی و نظری پژوهش

در سیر زندگی اجتماعی بشر و به موازات آن تحول اندیشه‌های اجتماعی، همواره خیرخواهی و نوع‌دوستی سوزهای مناسب برای اندیشیدن بوده و نتیجه آن پیدایش جریان‌ات و نحله‌هایی مختلف در ساحت اندیشه‌ورزی اجتماعی بوده است. درباره مفاهیم نظری متداول باید گفت در حوزه وسیع مفاهیم نظری^۳ مرتبط با نوع‌دوستی و دیگرخواهی، متفکران و صاحب‌نظران مختلف و مکاتب متعدد به نظریه‌پردازی و تتبعات و تکاپوهای نظری در حوزه خیریه و نوع‌دوستی اقدام کرده‌اند (میرزایی و همکاران، ۱۴۰۴: ۱۷۷).

در علوم اجتماعی، حوزه خیرخواهی، نوع‌دوستی و بشردوستی از مبانی نظری غنی و متنوعی برخوردار است، اما با وجود نظریه‌های فراوان صاحب‌نظران خارجی، در اینجا برخلاف مقاله‌های مرسوم و متداول، از ارائه چارچوب نظری و مبانی نظری رایج صرف‌نظر می‌کنیم. اگر به زبان منزیس^۴ سخن بگوییم، ما در اینجا نه به دنبال نظریه «نظریه‌سازان»، بلکه به دنبال «نظریه پژوهشگران» هستیم. بلیکی به نقل و با الهام از منزیس، از دو نوع نظریه به اسم «نظریه نظریه‌سازان» و «نظریه پژوهشگران» یاد می‌کند. گونه اول به دست نویسندگانی به وجود می‌آید که قصدشان پروراندن درکی از زندگی اجتماعی برحسب مفاهیم

¹ Problematic

² Focal questions

^۳ برای اطلاع بیشتر به سه مورد از کارهای مشترک نویسندگان مقاله حاضر مراجعه شود: (غفاری، شریعتی و میرزایی، ۱۴۰۳: ۱۶۷-۱۸۸) و (غفاری، میرزایی و شریعتی، ۱۴۰۳: ۱۰۶-۱۰۹) و (میرزایی، غفاری و شریعتی، ۱۴۰۴: ۱۷۷).

⁴ Menzies

و اندیشه‌های اساسی است. این نظریه‌ها می‌توانند درباره پدیده‌های اجتماعی خرد یا کلان باشند و از سطح انتزاع بالایی برخوردار باشند، اما نظریه پژوهشگران نظریه‌ای است که در جریان پژوهش تولید می‌شود (بلیکی، ۱۴۰۲: ۱۸۷). از آنجا که تلاش و مفهوم‌پردازی نظری درباره خیرخواهی و کنش خیر در جامعه ایران موضوع و هدف اصلی نوشتار پژوهشی حاضر است و تمرکز و تأکید ما بر «تلاش نظری و مفهوم‌پردازی برای ارائه یک چارچوب تحلیلی درباره فعالیت‌ها خیریه‌ای نهادمند در ایران» است، باید گفت با بررسی شماره‌های پیشین فصلنامه پژوهشنامه مطالعات وقف و امور خیریه و مجله وقف میراث جاودان و نیز جست‌وجو در بانک‌های اطلاعاتی مانند نورمگز، مگ‌ایران، پرتال جامع علوم انسانی، پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی (SID) سیویلیکا، علم نت و... و نیز استفاده از کلیدواژه‌گانی مانند «نظریه خیر»، «مبانی نظری خیریه»، «مبانی نظری نیکوکاری»، «چارچوب تحلیلی خیریه»، «نظریات/نظریه‌های خیر»، «نظریات امر اجتماعی خیر» و... به این نتیجه رسیدیم که با وجود پژوهش‌های فراوان و متعددی که در حوزه خیرخواهی و خیریه‌ها انجام شده‌اند، تاکنون پژوهشی مستقل و صریح درباره نظریه‌سازی/نظریه‌پردازی/سنجش مفهومی/مفهوم‌پردازی خیریه در ایران (خیریه ایرانی) توسط اساتید و علمای اجتماعی ایران انجام نشده است. با این حال، تعدادی اندک از صاحب‌نظران ایرانی (البته نه به شکل صریح و متمرکز، بلکه به شکل فرعی و غیرصریح) به تبعات نظری و مفهوم‌پردازی‌های نزدیکی با بحث حاضر دست زده‌اند، از جمله مرتضی فرهادی (سه گانه یاریگری: خودیاری، همیاری و دیگریاری) و مسعود چلبی (هدیه و بخشش به مثابه مبادله نامتقارن گرم) که در ادامه آنها را بررسی می‌کنیم.

۲-۱ مرتضی فرهادی؛ سه گانه یاریگری

مرتضی فرهادی کم‌توجهی علوم اجتماعی دانشگاهی و متعارف را نسبت به مفاهیمی مانند یاریگری، همیاری، تعاون و... نقد کرده است. از نظر وی، «از دلایل کم‌توجهی به یاریگری در علوم اجتماعی، عادی‌بودن یاریگری نسبت به اموری همچون سبقت‌جویی، رقابت و ستیزه‌جویی و جنگ باشد. یعنی چون از کارهای روزمره است و بسیار پیش می‌آید معمولی به نظر می‌رسد» (فرهادی، ۱۳۹۵: ۲). وی با رد دو گانه اختیاری/اجباری و بر اساس مسئله «آیا هدف از رفتار یاریگرانه، خود شخص یاریگر یا دیگران هستند» (فرهادی، ۱۳۸۷: ۲۰)، یک سنخ‌شناسی از اشکال مختلف یاریگری و کمک در مناطق و فرهنگ‌های مختلف ایران را تبیین کرده است. فرهادی طبق معیار «سمت و سوی بردار کنش»، سه گونه کنش «برون‌سویه، درون‌سویه و میان‌سویه» را مشخص کرده و سه نوع مرتبط یاریگری را نیز تشخیص داده است: «دیگر یاری، خودیاری و همیاری» (فرهادی، ۱۳۸۷: ۲۰).

در دیگر یاری (برون‌سویه)، جهت بردار کنش یک‌طرفه و یک‌سویه است و در آن انتظار کمک متقابل و معوض وجود ندارد و نوعی بخشش محسوب می‌شود. انگیزه یاری و کمک در اینجا عمدتاً و ظاهراً غیراقتصادی و با کسب منزلت اجتماعی و تشفی روانی است. دیگر یاری نسبت به دو گونه دیگر کم‌نظم‌تر، اتفاقی‌تر و گسسته‌تر است. دیگر یاری در دو شکل ۱) هم‌ترازانه (افقی، برابر و با افراد هم‌سطح) - که شایع‌ترین و معمول‌ترین گونه همکاری در ایران بوده است - و ۲) ناهم‌ترازانه (عمودی، نابرابر و با افراد غیرهم‌سطح) تحقق می‌یابد. گونه دوم با نزدیک شدن به زمان کنونی، رو به افزایش است (کمک فرادستان به فرودستان یا کمک فرودستان به فرادستان). در خودیاری (درون‌سویه)، «یاری‌دهنده و یاری‌گیرنده قابل تشخیص نیستند» (فرهادی، ۱۳۸۷: ۲۴). در این سنخ، جهت و بردار کنش یک‌سویه است، اما به شکل خطی و مستقیم نیست، بلکه «منحنی بسته‌ای است که به شخص برمی‌گردد» (فرهادی، ۱۳۸۷: ۲۴) و هدف کنش خود فرد است. در اینجا، نیروی افراد تجمیع و سازمان‌یافته می‌شود و در نتیجه، کیفیت و فضای حاکم بر کار تغییر می‌یابد. این سنخ از نظر وجود یا عدم

وجود یک محور شراکت به دو گونه ۱) خودیاری بخش‌ناکرده یا مشاع و ۲) خودیاری بخش‌کرده یا مفروز قابل تشخیص است. خودیاری مشاع، کار شراکتی است مانند انواع تعاونی‌های مشترک‌المنافع؛ اما در خودیاری مفروز، هر فرد برای خود و با ابزار شخصی خود اما کار را در گروه و فضایی گروهی و با هدف تلطیف فضای کار و بهتر انجام‌شدن کار انجام می‌دهد. سنخ سوم یا همیاری (میان‌سویه) حدواسط دو گونه قبلی است و اشتراکاتی با هر دو گونه قبلی دارد. در واقع، از نظر روان‌شناسی اجتماعی، نوعی همدلی محسوب می‌شود. در این سنخ، بردار و جهت‌کنش دوسویه (انتظار کمک متقابل) و افقی (با افراد هم‌تراز و هم‌سطح) است. در اینجا، نه بخشش، بلکه مبادله برجسته می‌شود؛ نوعی معاوضه حتی با فواصل زمانی طولانی (مبادله تأخیری).

در سنخ‌شناسی فرهادی، می‌توان نوعی ترتیب و تقدم از نظر تأمین منافع اجتماعی استنباط کرد. در همین راستا، فرهادی معتقد است «خودیاری اولین و جدی‌ترین گام در یادگیری همکاری است. در قیف همکاری، بیشترین و اولین ورودیه خودیاری است. تعلیم در خودیاری راه را برای همیاری و در نهایت دیگریاری و نوع‌دوستی ناب و خالص (دوست‌داشتن انسان‌ها برای خود آنها) باز خواهد کرد.» (فرهادی، ۱۳۸۷: ۲۶)؛ در نتیجه، در این سه‌گانه، دیگریاری به نوعی بیشترین قرابت ترجیحی را با امر اجتماعی خیرخواهی و کنش خیر دارد.

۲-۲ مسعود چلبی؛ هدیه و بخشش به مثابه مبادله نامتقارن گرم

مسعود چلبی (۱۳۹۵) در کتاب *جامعه‌شناسی نظم خود*، ذیل بحث اختلال هنجاری، انواع و شیوه‌های مبادله را مطرح و یک سنخ‌شناسی عمومی را از آن ارائه می‌کند. وی در چارچوب اجیل (AGIL) و بر اساس دو متغیر گرم و سرد و دو حالت متقارن و نامتقارن، چهار نوع مبادله را از هم تمیز می‌دهد. انواع چهارگانه مبادله از نظر وی (مطابق شکل ۱) عبارت‌اند از: ۱) مبادله متقارن سرد، ۲) مبادله نامتقارن سرد، ۳) مبادله متقارن گرم و ۴) مبادله نامتقارن گرم.

مبادله نامتقارن سرد (ربایش)	مبادله متقارن سرد (معامله)	
	G	A
	مبادله	
	I	L
مبادله نامتقارن گرم (بخشش)	مبادله متقارن گرم (یاری)	

شکل ۱. انواع مبادله در نوع‌شناسی چلبی (منبع: چلبی، ۱۳۹۵: ۱۲۷)

Figure 1. Types of exchange in Chalabi's typology

مبادله متقارن سرد: همان‌طور که در شکل ۱ قابل مشاهده است، مبادله متقارن سرد را می‌توان در بُعد A جای داد. این معامله در نوع متعالی خود مبادله بده‌بستان متوازن است. طرفین مبادله دارای سوگیری ویژه‌گرا و خشی هستند. این نوع مبادله را می‌توان مبادله قراردادی هم نامید. هنجار حاکم بر این نوع مبادلات، هنجار انصاف است. معاملات اقتصادی مانند مبادلات تهاتری، روابط نقدی، روابط اعتباری و... از مصادیق مبادله متقارن سرد هستند.

مبادله نامتقارن سرد: مبادله نوع دوم در بُعد G قرار می‌گیرد و مبادله نامتقارن سرد است. به بیان اخلاقی، در این نوع مبادله، بده‌بستان منفی است. در این گونه روابط، طرفین معمولاً نسبت به یکدیگر احساس منفی دارند. از اشکال بارز آن می‌توان به ربایش اشاره کرد که در آن، توقیف و مصادره خودخواهانه به عنف از جانب یک طرف موجب عمل مقابله‌به‌مثل از جانب طرف دیگر می‌شود. اشکال پوشیده مبادله نامتقارن سرد معمولاً بر زور و حيله استوار است. چلبی روابط اقتصادی در نظام ارباب رعیتی و همچنین روابط مبادله‌ای میان مرکز و پیرامون (به ویژه در دوران استعمار کلاسیک) را هم ذیل این نوع مبادله صورت‌بندی می‌کند.

مبادله نامتقارن گرم: نوع سوم مبادله در بُعد I مبادله نامتقارن گرم است. مبادله نامتقارن گرم انتشاری و عاطفی است؛ یعنی طرفین مبادله نسبت به یکدیگر احساس مثبت دارند. ایثار، یاری دیگرخواهانه و بخشش از نمودهای این نوع مبادله محسوب می‌شوند. مبنای چنین مبادله‌ای، معاشرت‌پذیری و دوستی است. در این مبادله، دهنده انتظار برگشت را از طرف گیرنده ندارد، حتی برگشت معادل را نیز جایز نمی‌داند. در اینجا، می‌توان از هدیه بی‌بازگشت و بخشش بدون چشم‌داشت سخن گفت. چنین مبادلاتی در بطن تعاملات اجتماعی گرم میسر است. مصادیق تجربی این نوع مبادله را می‌توان در گروه‌های اولیه و دوستی، همسایگی و خانواده و جوامع مساوات‌طلب اولیه یافت.

مبادله متقارن گرم: مبادله متقارن گرم نوع چهارم است که در بُعد L مطرح می‌شود. در این نوع مبادله، همانند مبادله متقارن سرد، بده‌بستان تقریباً متوازن است، منتهی برخلاف نوع اول که در آن، نفع فردی در اولویت است و رفاه طرف دیگر در مرتبه دوم قرار دارد، در مبادله متقارن گرم، رفاه و نفع طرفین هر دو اولی و مطمح نظر طرفین است. روابط اجتماعی در این نوع مبادله از نوعی گرما، توجه مشترک و احترام متقابل برخوردار است و طرفین به رفاه یکدیگر علاقه‌مند هستند و منشأ این توجهات و احترامات را باید در همدلی، هم‌فکری، اعتماد و حسن نیت متقابل جست‌وجو کرد. مصادیق تجربی اشکال مختلف مبادله متقارن گرم را می‌توان تا حدی زیاد در گروه‌های غیررسمی و انجمن‌های داوطلبانه سنتی عمدتاً در جوامع سنتی دهقانی یافت، مانند گروه‌های رهمدار، انجمن‌های خودیاری گروهی، انجمن‌های پس‌انداز، انجمن‌های همسایگی و... . نمودهای امروزی مبادله متقارن گرم را می‌توان در انواع بیمه‌های اجتماعی و سازمان‌های تعاونی کوچک جست‌وجو کرد (چلبی، ۱۳۹۵: ۱۲۶-۱۲۹). از میان چهارگانه چلبی، مبادله نامتقارن و از نوع گرم آن، یعنی گونه سوم، قرابت بیشتری با مفهوم‌پردازی کنش‌های خیر دارد.

۲-۳ نقد و بررسی دیدگاه‌های نظری فرهادی و چلبی

مرتضی فرهادی و مسعود چلبی هر کدام به سهم خود نقشی مهم در پیشبرد نظری و مفهوم‌پردازی و افزودن بر ذخیره نظری جامعه‌شناختی کنش‌های خیریه در ایران داشته‌اند و هر کدام کنجی نامکشف از فعالیت‌های دیگریاری و خیریه‌ای در ایران را روشن کرده‌اند. با این حال، این تلاش‌های نظری نگاه بلندمدت و تاریخی ندارند و به ما نمی‌گویند فعالیت‌های خیریه‌ای نهادمند در ایران را چگونه می‌توان صورت‌بندی نظری و تحلیلی کرد. در واقع، این دست نظریه‌ها با وجود بدیع‌بودنشان، به ما نمی‌گویند فعالیت خیریه‌ای نهادمند در ایران چه پیشینه، سیما و وضعیتی دارد و چگونه می‌توان یک چارچوب تحلیلی درباره فعالیت خیریه‌ای نهادمند در ایران را صورت‌بندی و مفهوم‌پردازی کرد.

۲-۴ پیشینه تجربی پژوهش

تاکنون پژوهش‌هایی متعدد در حوزه خیریه‌ها انجام شده‌اند. در نزدیک‌ترین پژوهش‌ها به پژوهش حاضر (قرابت موضوعی)، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

طغیانی و همکاران (۱۳۹۳) در راستای مطالعه بخش سوم اقتصاد (وقف و امور خیریه) کوشش کرده‌اند تا با تبیین مدلی نظری، راهکارهای صیانت از بخش سوم را مطالعه کنند. در این مسیر، سه دسته کلی و ۱۰ نوع عمده از عدم تقارن اطلاعات در بخش سوم اقتصاد را تفسیر و بر این اساس، با شناسایی چالش‌های پیش روی بخش سوم اقتصاد، مدلی نظری برای غلبه بر این چالش در بخش وقف و امور خیریه ارائه کرده‌اند.

صادقی (۱۴۰۰) دو استدلال مهم فلسفی-نظری و مکانیسم‌های اخلاقی برای برطرف کردن فقر اقتصادی از سینگر و اسپورل را از نظر وظیفه یا فراوظیفه بودن، میزان بخشش، بخشش از ثروت مازاد یا درآمد مازاد، چگونگی تعریف و تفکیک ضروریات زندگی (نیاز) از خواسته‌ها (غیرضروریات) و چرایی و چگونگی مشارکت در امور خیریه را با نگاه مقایسه‌ای صورت‌بندی کرده است.

نوذری و اسکندری نژاد (۱۴۰۳) به منظور تحلیل آرایش مناسب میان سه بخش دولتی، خصوصی و جامعه مدنی، ضمن توضیح نحوه هم‌کنش و ارتباط سازمان‌های جامعه مدنی با دولت و بازار، تلاش کرده‌اند با شناساندن رویکردی جدید، قرائتی متفاوت‌تر از رویکردهای رقیب ارائه کنند. در این رویکرد جدید، خیریه‌ها به مثابه سازمان‌های «غیردولتی» و «غیربازاری» هستند که در استقلال نسبی و نحوه تعامل و ارتباطشان با دو عرصه دیگر فهم‌پذیر می‌شوند و مسائل آنها رؤیت‌پذیر می‌شود، اما در حال حاضر، آرایشی مناسب میان سه عرصه یادشده برقرار نیست.

اسلامی (۱۴۰۴الف) در مطالعه‌ای، «دیگردوستی مؤثر» را در یک بررسی و تفکیک سه‌سطحی (۱. موضع نظری، ۲. رویکرد و ۳. جنبش اجتماعی) تحلیل کرده و معتقد است بدون تفکیک این سطوح نمی‌توانیم تصویری درست از سرشت و وجوه تمایز این جریان خیریه داشته باشیم. با این تفکیک‌ها، می‌توان ارزیابی بهتری از نظریه‌های خیریه داشت و نقدهای به نظریه‌ها را بهتر ارزیابی کرد.

در پژوهشی دیگر، اسلامی (۱۴۰۴ب) به‌جای دفاع از یک موضع مشخص در حوزه خیریه، می‌کوشد تا چارچوبی برای صورت‌بندی دیدگاه‌های مختلف فراهم کند. اسلامی با بررسی انتقادی مطالعات خیریه معتقد است: ۱. تلقی «خیریه به مثابه غیرانتفاعی» دقیق نیست و حتی در عمل مشکل‌ساز است. ۲. بسیاری از پرسش‌های حوزه خیریه سرشت هنجاری دارند و بدون بحث‌های مستقل فلسفی (به طور مشخص فلسفه اخلاق)، نمی‌توان مسائل حوزه خیریه را به‌درستی دید، فهمید و در جست‌وجوی راه‌حل برآمد.

پژوهش‌های یادشده هر کدام در جای خود بسیار حائز اهمیت هستند و دید پژوهشگران و علاقه‌مندان به مطالعات خیریه و خیریه‌گرایی در ایران را فراخ‌تر کرده‌اند. با این حال، پژوهش حاضر قصد دارد چند گام فراتر از پژوهش‌های یادشده بردارد و ضمن فراروی از پژوهش‌های پیشین، با یک چشم‌انداز تاریخی و با رویکردی تحلیلی، وضعیت‌های خیریه و خیریه‌گرایی در ایران را بررسی کند. در واقع، هنر و نوآوری پژوهش حاضر این است که با فراروی از پژوهش‌های پیشین، هم قلمرو و گستره تاریخی بیشتری را در خود لحاظ و هم نگاه تحلیلی و مفهوم‌پردازی و صورت‌بندی وضعیت‌های کنش خیر در ایران را در کار خود اتخاذ کرده است.

۳- روش‌شناسی پژوهش

از نظر روش پژوهش، در پژوهش حاضر از ترکیبی از چند روش و تکنیک و رویکرد پژوهشی (روش جامعه‌شناسی تاریخی، راهبرد پژوهشی استقفا‌می و مفهوم ایده‌آل تایپ^۱ ماکس وبر) استفاده کرده‌ایم. در درجه اول، از روش «جامعه‌شناسی تاریخی»

¹ Ideal type

سود جسته‌ایم. جامعه‌شناسی تاریخی محل تلاقی دو حوزه علمی تاریخ و جامعه‌شناسی است. «جامعه‌شناسی تاریخی یعنی مطالعه گذشته برای پی‌بردن به این امر که جوامع چگونه کار می‌کنند و چگونه تغییر می‌یابند» (اسمیت، ۱۳۸۶: ۱۶)؛ یعنی ما می‌خواهیم به یک شناخت تاریخی از جامعه ایران دست یابیم. در اینجا، اتکا و تمرکز ما بر اسناد و داده‌های تاریخی در حوزه فعالیت، تحولات و اقدامات خیر است. به عبارتی، در موارد این‌چنینی که «داده‌های تاریخی وجود دارد و نظریه اجتماعی به شدت محتاج داده‌های تاریخ است» (جوادی یگانه، ۱۳۸۶: ۱۷)، با روش و نگاه جامعه‌شناختی تاریخی، اقدامات نهادمندانه و کنش‌های خیرخواهانه ایرانیان در ادوار تاریخی (با تأکید بر تاریخ معاصر) را بررسی می‌کنیم. در جامعه‌شناسی تاریخی، جامعه‌شناس رویکرد تاریخی به جامعه دارد و از داده‌های تاریخ استفاده می‌کند؛ به عبارت دیگر، کار جامعه‌شناسانه انجام می‌دهد ولی با ابزار تاریخ (جوادی یگانه، ۱۳۸۶: ۱۸). در این رویکرد، عینک و لنز ما جامعه‌شناختی و مواد خام ما (داده‌ها) از جنس تاریخ است؛ یعنی با جست‌وجو در اسناد و مکتوبات تاریخی و مشخصاً در حوزه خیریه، می‌خواهیم یک تحلیل تاریخی و جامعه‌شناختی از وضعیت نهادمندی کنش‌های خیر انجام دهیم.

موضوع مهم دیگر در بخش روش‌شناسی به‌کارگیری راهبرد پژوهشی مناسب است. با توجه به ماهیت و اهداف پژوهش حاضر (الگویابی و صورت‌بندی وضعیت کنش‌های خیر در تاریخ ایران) و نیز پرسش‌های طرح‌شده، راهبرد «استفهامی»^۱ با پژوهش حاضر تناسب و هم‌خوانی و قرابت ترجیحی دارد. برخلاف دیگر راهبردها، «راهبرد استفهامی مختص به علوم اجتماعی است... از این مفهوم یا برای تولید «تعبیر علم‌الاجتماعی» یا برای تفکیک و تمایز «مفاهیم فنی و نظریه‌ها از مفاهیم عامیانه و تعبیر عامیانه» زندگی اجتماعی استفاده می‌شود» (بلیکی، ۱۴۰۲: ۱۵۲). به عبارت دیگر، در این پژوهش، ما به دنبال برساخت مفاهیمی از نوع جامعه‌شناختی هستیم تا ضمن اتکای اولیه و استفاده از آغازین از مفاهیم و تعبیرهای عامیانه درباره فعالیت‌های خیریه، از آنها فاصله بگیریم و بتوانیم با زبانی علمی، فنی و تخصصی (زبان علوم اجتماعی و تعبیر جامعه‌شناسی) از کنش‌های خیر در تاریخ و جامعه ایران سخن بگوییم. همچنین، با توجه به اینکه هدف نهایی ما رسیدن به یک چارچوب تحلیلی و صورت‌بندی نظری از وضعیت کنش اجتماعی خیر در ایران است، اتخاذ راهبرد استفهامی رویکردی مناسب برای این پژوهش است؛ زیرا در راهبرد پژوهشی استفهامی، «نظریه می‌تواند صورت‌های متعددی داشته باشد، از استدلال‌های منطقی مستحکم گرفته تا بحث‌های کلی و منعطف» (بلیکی، ۱۴۰۲: ۲۱۳).

نکته حائز اهمیت دیگر که می‌تواند به لحاظ غنای روش‌شناسی به این پژوهش کمک کند، استفاده از مفهوم سنخ آرمانی یا همان ایده‌آل تایپ ماکس وبر، جامعه‌شناس آلمانی، است. وبر درباره چگونگی ساختن ایده‌آل تایپ و کاربرد آن می‌گوید: «هر ایده‌آل تایپ با تأکیدی یک‌جانبه بر یک یا چند دیدگاه و با ترکیب شمار بسیاری پدیده‌های فردی انضمامی پراکنده و جدا و کم و بیش موجود و گاهی غایب ساخته می‌شود که مطابق با آن دیدگاه‌های تأکیدشده یک‌جانبه و در قالب یک سازه تحلیلی یکپارچه‌ای مرتب می‌شوند. این سازه ذهنی را در مفهوم خالصش در هیچ کجای واقعیت به صورت تجربی نمی‌توان یافت؛ زیرا یک اتوپیاست... اتوپیاها متعدد و پرشماری از این نوع می‌توان ساخت که هیچ کدام مشابه دیگری نباشد» (Weber, 1949: 90)؛ یعنی ما با اتکا به داده‌های تاریخی و اجتماعی از وضعیت فعالیت‌های خیریه‌ای در ایران، در قالب یک سازه تحلیلی یکپارچه، از انواع وضعیت‌های چندگانه متصور برای کنش خیر در تاریخ ایران سخن بگوییم و آنها را بر اساس همین مفهوم صورت‌بندی کنیم.

¹ Abductive

۴- یافته‌های پژوهش

در این قسمت، یافته‌های پژوهش در دو بخش ارائه می‌شود: الف) بررسی اجمالی تاریخی فعالیت خیریه‌ای در ایران؛ ب) به سوی یک چارچوب تحلیلی درباره فعالیت خیریه‌ای نهادمند در ایران (دستی برای بخشیدن، زبانی برای مطالبه‌گری و نقدکردن).

۴-۱ بررسی اجمالی تاریخی فعالیت خیریه‌ای در ایران

در اولین بخش از یافته‌های پژوهش و با رویکرد و نگاه جامعه‌شناسی تاریخی، مواردی مانند حرکت به سمت تشکل‌مندی امر اجتماعی خیر و کنش خیریه‌ای نهادمند، دارالعجزه تبریز و مشهد، بنیان‌گذاری سنتی مدنی در امر فعالیت خیریه‌ای، تدوین و تصویب «نظام‌نامه تشکیلات و مؤسسه‌های غیرتجارتی»، تثبیت و تداوم کنش خیر انجمنی و رسمی، وضعیت کنونی کنش خیر انجمنی و رسمی و صورت‌بندی یک قرن فعالیت خیریه‌ای در ایران را بررسی می‌کنیم.

۴-۱-۱ حرکت به سمت تشکل‌مندی امر اجتماعی خیر و کنش خیریه‌ای نهادمند

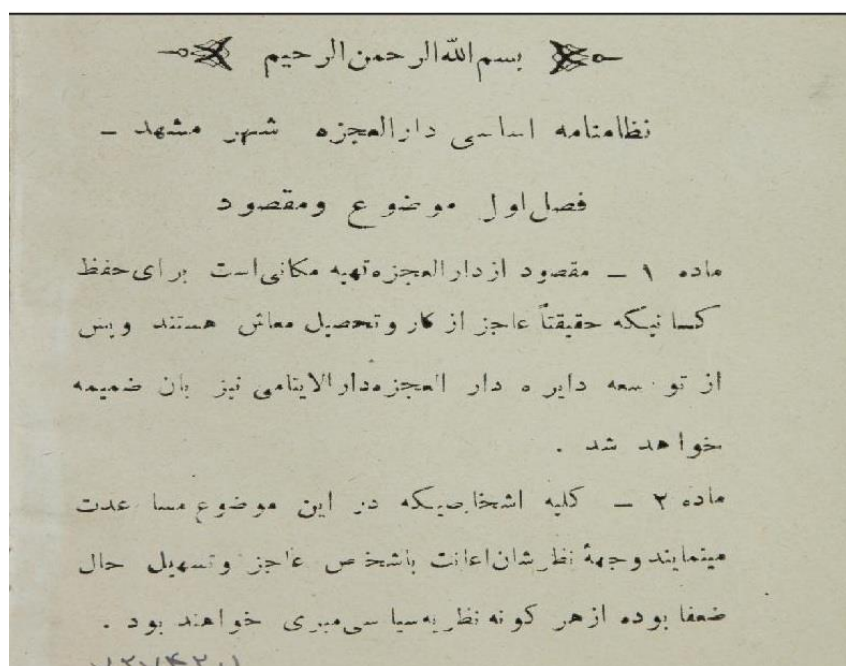
منظور از «کنش خیر نهادمند» این است که وقتی فعالیت‌های خیریه‌ای افراد با تدوین آیین‌نامه و اساسنامه و در قالب یک تشکل یا انجمن به ثبت می‌رسد و نهادمند می‌شود، دارای شخصیت حقوقی، مشروعیت و جاهت می‌شود و می‌تواند در افکار عمومی اعتمادسازی کند. نهادمندی به معنای ثبت‌شدن، تشکل‌مندی، رسمی‌شدن، شخصیت حقوقی پیداکردن، شناسنامه‌دارشدن یک انجمن و مؤسسه خیریه و فعالیت در چارچوب قوانین و مقررات موضوعه کشوری است. «رسمی‌شدن تشکل‌ها در کشور به معنای دولتی‌شدن آنها نیست، بلکه به معنای شفاف‌شدن ترکیب سیاسی و صنعتی جامعه و پرهیز از تشنج و بی‌ثباتی و رفع فضای ابهام‌آلود در جامعه است» (خاتمی، ۱۳۷۸: ۲). با این اوصاف، می‌توان گفت اجرای این‌گونه فعالیت‌ها به صورت متشکل، رسمی و روشمند در قالب تشکل‌های مدنی شناسنامه‌دار و نهادهای خیریه مردمی و غیردولتی در کشور ما سابقه‌ای بیش از یک قرن (حدود یک‌صدوده سال) دارد؛ یعنی برای فهم ریشه تشکل‌مندی امر اجتماعی خیر و کنش خیریه‌ای نهادمند باید به آخرین سال‌های قرن پیش بازگشت.

۴-۱-۲ دارالعجزه تبریز و مشهد؛ بنیان‌گذاری سنتی مدنی در امر فعالیت خیریه‌ای

ده سال بعد از انقلاب مشروطه، نخستین دارالعجزه‌های رسمی مردمی و مدرن به زبان امروزی تأسیس شدند. به نظر می‌رسد دارالعجزه تبریز و مشهد قدیمی‌ترین نهادهای مدنی داوطلب در ایران در حوزه فقر و ایام و نیازمندان هستند. دارالعجزه تبریز طبق سند موجود (نظام‌نامه اساسی دارالعجزه تبریز) در تاریخ ۲۵ ذی‌القعدة ۱۳۳۴ قمری (۱ مهر ۱۲۹۵ ش) با هدف ایجاد محلی برای نگهداری بینوایان، مستمندان، معلولین و یتیمان بی‌سرپرست توسط بازاریان و خیران و تجار خیراندیش بازار تبریز تأسیس شده است. پنج ماه پس از دارالعجزه تبریز، در تاریخ ۲۵ ربیع‌الثانی ۱۳۳۵ (۲۹ دلو/بهمن ۱۲۹۵)، به همت سید جواد ظهیرالاسلام تولیت آستان قدس رضوی و جمعی دیگر از خیرخواهان، دارالعجزه مشهد هم (با هدف تهیه مکانی برای حفظ کسانی که از کار و تحصیل و معاش ناتوان هستند) تشکیل شد. نکته قابل تأمل در نظام‌نامه (اساس‌نامه) دارالعجزه مشهد

^۱ علی اصغر مجتهدی، مؤلف کتاب تاریخ جمعیت شیرو خورشید سرخ تبریز، تاریخ تأسیس این خیریه دارالعجزه را سال ۱۳۲۷ قمری می‌داند (مجتهدی، ۱۳۴۱: ۷)، ولی به نظر ما تاریخ ۱۳۳۴ قمری صحیح‌تر باشد.

(شکل ۲) این است که همانند سازمان‌های غیردولتی امروزی یا همان N.G.Os، بر غیرسیاسی بودن این نهاد مدنی تأکید شده است.^۱ اهمیت این دو دارالعجزه و موارد مشابه این است که در آن ایام خاص در اثنای فقر و قحطی گرسنگی ناشی از جنگ جهانی اول ۱۹۱۴-۱۹۱۸م. (۱۲۹۳-۱۲۹۷ش) نقشی مهم در کمک به مستمندان و فقرای شهری داشتند.

شکل ۲. سند شماره ۷۲۷۴۲/۱. ماده ۱ و ۲ نظامنامه دارالعجزه مشهد

Figure 2. Document No. 1 / 72742. Articles 1 and 2 of the regulations of the Mashhad Dar-al ajzeh

۴-۱-۳ تدوین و تصویب «نظامنامه تشکیلات و مؤسسه‌های غیرتجارتی»

وقوع انقلاب مشروطه در سال ۱۲۸۵ یکی از نقاط عطف تاریخ سیاسی و اجتماعی ما بوده است. بیست‌وشش سال پس از پیروزی انقلاب مشروطه و تشکیل مجلس شورای ملی، در تاریخ ۱۳ اردیبهشت ۱۳۱۱، مواد مختلف «قانون تجارت» به تصویب رسید. در این قانون، دو ماده کلیدی وجود دارد که خود سرآغاز بحثی شد که تا به امروز و پس از حدود یک قرن هنوز داغ است؛ بحث رسمیت بخشیدن و به ثبت قانونی رساندن و ماهیت حقوقی بخشیدن به فعالیت‌های داوطلبانه و مشارکت‌های مدنی و غیرانتفاعی. این دو ماده مهم عبارت‌اند از: مواد ۵۸۴ و ۵۸۵. در این دو ماده قانونی برای اولین بار و به صراحت از موجودیتی به اسم «تشکیلات و مؤسسه‌های غیرتجارتی» سخن به میان آمده است. این موجود نام‌نیا و جد

^۱ در ماده ۲ نظامنامه دارالعجزه مشهد آمده است: «کلیه اشخاصی که در این موضوع مساعدت می‌نمایند وجهه نظرشان به اشخاص عاجز [و] تسهیل حال ضعفا بوده [و] از هر گونه نظر سیاسی مبری خواهند بود».

^۲ در ماده ۵۸۴ قانون تجارت آمده است: «فعالیت‌های تشکیلات و مؤسساتی که برای مقاصد غیرتجارتی تأسیس شده یا بشوند از تاریخ ثبت، در دفتر ثبت مخصوصی که وزارت عدلیه معین خواهد کرد، شخصیت حقوقی پیدا می‌کنند».

^۳ در ماده ۵۸۵ این قانون نیز آمده است: «شرایط ثبت مؤسسات و تشکیلات مذکور در ماده فوق به موجب نظامنامه وزارت عدلیه معین خواهد شد. حق‌الثبت مؤسسات و تشکیلات مطابق نظامنامه از پنج ریال طلا تا پنج پهلوی و به علاوه مشمول ماده ۱۳۵ قانون ثبت اسناد املاک است».

بزرگ بنیادهای خیریه و «سازمان‌های مردم‌نهاد» امروزی در یک قرن پیش بوده و تا به امروز فرازوفروید و قبض و بسط‌های فراوان داشته است. چهار سال بعد از تصویب قانون تجارت، مصوبه‌ای مهم به تصویب دولت رسید؛ یعنی در تابستان ۱۳۱۵، وزارت عدلیه (دادگستری) یک نظام‌نامه (آیین‌نامه) با عنوان «نظام‌نامه ثبت تشکیلات و مؤسسه‌های غیرتجارتی»^۱ در پانزده ماده به تصویب رساند و ابلاغ کرد.

این نظام‌نامه در واقع اولین سند رسمی و قانونی در راستای تأسیس، توسعه، تقویت و ترسیم نقشه راه برای فعالان مدنی و تشکلهای داوطلبانه و کنش‌های خیر نهادمندانه بوده است. البته، ذکر مصوبه و مبدأ تاریخی بالا به این معنا نیست که جامعه ما تا پیش از این تاریخ فاقد انجمن یا نهادهای مردمی و خیرخواهانه و داوطلبانه بوده است. قطعاً تا پیش از این مصوبه، حرکات و جریان‌های مردمی و داوطلبانه و خیرخواهانه در تاریخ ایران به ویژه ایران معاصر و ماقبل مشروطه وجود داشته است، اما تأکید ما در اینجا و بر این تاریخ، تأکید بر به ثبت رساندن، ماهیت حقوقی بخشیدن و شناسنامه‌دار کردن فعالیت‌های مدنی، مردمی، داوطلبانه، خیرخواهانه و غیرمنفعت‌جویانه است (میرزایی، ۱۳۹۶: ۱۹ و ۹-۱۱).

۴-۱-۴ تثبیت و تداوم کنش خیر رسمی و انجمنی

مرجعیت‌یافتن این مصوبه (نظام‌نامه تشکیلات و مؤسسه‌های غیرتجارتی) با وجود همه تنگناها و دشواری‌ها و تضییقاتی که برای فعالان مدنی داشته، این حسن را هم داشته است که نهادهای مدنی و خیریه‌ای در یک فضای رسمی و قانونی فعالیت کنند و به عنوان یک شخصیت حقوقی و دارای مشروعیت در میان مردم شناخته شوند. در دوران پهلوی، علاوه بر نهادهای دولتی و حکومتی خدمت‌رسان در عرصه خدمات رفاهی، امدادی و حمایتی (مانند جمعیت شیر و خورشید، بنیاد پهلوی، سازمان بهزیستی و...)، از مهم‌ترین بنیادهای مدنی و مردمی خیریه قبل از انقلاب می‌توان به «مؤسسه خیریه فروغ حضرت خدیجه»، «بنیاد زینب کبری»، «بنیاد خیریه کهریزک» و... اشاره کرد. بعد از انقلاب، با توجه به فضای جنگ تحمیلی و تحریم همچنان اقشار و گروه‌های فراوانی از مردم نیازمند حمایت و کمک بودند. در این دوره، علاوه بر نهادهای دولتی و حکومتی خدمات‌دهنده در عرصه خدمات حمایتی، رفاهی و امدادی (مانند جمعیت هلال احمر، بنیاد مستضعفان، بنیاد علوی، کمیته امداد، بنیاد برکت، بنیاد امور بیماری‌های خاص، سازمان بهزیستی و...)، باید به نقش مؤسسه‌ها و نهادهای خیریه‌ای غیردولتی و مردم‌نهاد مانند «مجمع خیرین مدرسه‌ساز»، «مجمع خیرین سلامت»، «بنیاد خیریه بهنام دهش‌پور»، «مؤسسه حمایت از کودکان سرطانی» یا (محک)، «بنیاد خیریه رعد الغدير»، «مؤسسه بین‌المللی آبشار عاطفه‌ها»، «انجمن ام‌اس»، «مؤسسه خیریه وفاق سبز علوی»، «مؤسسه خیریه دارالاکرام» و... اشاره کرد.

علاوه بر موارد بالا، باید به خیریه‌های مذهبی یا نهادهای مدنی دینی اشاره کرد. اگرچه گفته می‌شود «نهادهای مدنی دینی تا حد زیادی سستی‌اند و نفوذ آنها در بین نیروهای فکری جدید کمتر [از نفوذ در بین] نیروهای سنت‌گراست» (رنجبر، ۱۳۹۵: ۱۲۵)، اما نمی‌توان منکر خدمات آنها در طول چند دهه گذشته شد. این نهادهای مدنی، سنتی، مذهبی در شکل صندوق‌های قرض‌الحسنه، انجمن‌های خیریه (عموماً با اسامی مذهبی و شیعی) با تمام فرازوفرودها و با تمام اگر و اماها یکی از کنشگران اصلی حیات اجتماعی ایران بوده‌اند. یکی از مهم‌ترین وجوه فعالیت‌های خیریه در ایران که با رنگ و بوی دینی و با پشتوانه باورهای مذهبی ایجاد شده است، مؤسسه‌های موسوم به «صندوق قرض‌الحسنه» هستند. هدف این نهادهای اقتصادی-امدادی-اسلامی اعطای

^۱ این تصویب‌نامه با شماره ۱۵۴۰۹ مورخ در ۱۳۱۵/۵/۲۰ به ثبت رسیده است (میرزایی، ۱۳۹۶: ۱۹).

وام‌های کوچک و تسهیلات خرد ولی بدون بهره و سود مرسوم و متداول در نظام بانکی بوده است. نمی‌توان نقش امدادی و حمایتی و خدمت‌رسان این مؤسسه‌های خیریه‌ای و اقتصادی را انکار کرد، ولی مسئله‌ای که همیشه بر این مؤسسه‌ها سایه شک و بدبینی انداخته است، وضعیت گردش مالی غیرشفاف و ابهام‌آلود در برخی از این مؤسسه‌هاست که عموماً دارای اسامی دینی و مذهبی و منطبق با باورهای اعتقادی جامعه هستند. بسیاری از این صندوق‌های قرض‌الحسنه یا خود دارای مؤسسه‌های خیریه اقماری هستند یا بعضاً برخی از خیریه‌ها دارای مؤسسه‌های بزرگ اقتصادی هستند و بیش از اینکه خیریه باشند، بنگاه کلان اقتصادی هستند. مسئله مهم در اینجا همان عدم شفافیت، رازآلود بودن و در ابهام قراردادن منابع مالی و چرخش سرمایه و وضعیت سرمایه‌گذاری این مؤسسه‌ها و ذی‌نفعان و گردانندگان آنهاست که می‌تواند به چالشی بزرگ برای خیریه‌های ایران تبدیل شود.

۴-۱-۵ وضعیت کنونی کنش خیر رسمی و انجمنی

امروزه، در کشور ایران فعالیت رسمی برای سازمان‌های مردم‌نهاد و تشکل‌های مدنی داوطلب از سوی مرجع رسمی (وزارت کشور) بر اساس محور فعالیت، موضوع فعالیت و حوزه فعالیت، به این شکل احصا و تدوین شده است: ۱۰ محور کلی برای فعالیت (هر محور دربرگیرنده چندین حوزه فعالیت است)، ۲۹ حوزه فعالیت (هر حوزه شامل چندین موضوع فعالیت است) و ۱۶۹ موضوع فعالیت. مشخصاً در محور امور/اجتماعی، حوزه شماره ۱-۳ به خیریه و نیازمندان اختصاص یافته و این حوزه نیز خود شامل سه موضوع فعالیت است: نیازمندان، ایتم، درمان بیماران نیازمند (میرزایی و شهریور، ۱۳۹۶: ۹۹-۱۰۱).

نکته دیگر اینکه، آماری به‌روزشده و دقیق از تعداد مؤسسه‌های خیریه کشور وجود ندارد. متولی اصلی در این مورد وزارت کشور است، اما وزارت ورزش و جوانان، سازمان بهزیستی، نیروی انتظامی، سازمان اوقاف و امور خیریه نیز از نهادهای متولی و مرجع صدور پروانه فعالیت و نظارت بر این مؤسسه‌ها هستند. آمارهای ارائه‌شده و استخراج‌شده از حدود ده هزار تا یک‌صد هزار مؤسسه متغیر است. برای نمونه، معاون مشارکت‌های مردمی سازمان امور اجتماعی کشور از آمار حدود ۳۲ هزار مؤسسه خیریه خبر داده است. طبق آمار سایت اطلس خیر ایران وابسته به «بنیاد خیریه راهبری آلاء» (شهریور ۱۴۰۳)، تعداد ۹۸۲۴ مؤسسه در این سامانه به ثبت رسیده است.^۱ احمد شرف‌خانی، رئیس مرکز امور خیریه سازمان اوقاف و امور خیریه (۱۴۰۲/۲/۱۸)، نیز صحبت از حدود ۳۰ هزار مؤسسه خیریه و حدود ۷۰ هزار تشکل اجتماعی مردم‌نهاد خیراندیش در کشور کرده است.^۲

۴-۱-۶ صورت‌بندی یک قرن فعالیت خیریه‌ای در ایران

در جمع‌بندی نهایی، باید گفت برای تحلیل و صورت‌بندی بهتر و بررسی دقیق‌تر کنش (های) خیر و خیریه‌ای، داوطلبانه، مردمی، مدنی و غیردولتی در ایران - با وجود اشتراکات فراوان در موضوع فعالیت و نحوه عملکرد و ... - می‌توان چندین معیار و متغیر چندبعدی را در نظر گرفت:

الف: از نظر انگیزه و فضای حاکم بر کار خیر، می‌توان آن را به سه بخش ۱. کنش‌های مردمی خیریه‌محور سنتی (با انگیزه کسب ثواب و رضای خدا)، ۲. جدید (مدرن و توسعه‌گرا)^۳ و ۳. «خیریه پورسانتی»^۱ یا حق‌العمل کاری خیریه‌ای تفکیک کرد.

^۱ <https://atlas.kheir.ir/database>

^۲ <https://www.irna.ir/news/85105269/>

^۳ بیان این نکته در اینجا ضروری است که این تفکیک به معنای این نیست که ما با حوزه‌های کاملاً مستقل و منفک روبرو هستیم؛ زیرا بسیاری از N.G.Os جدید نیز به امور خیریه - البته بعضاً با نگاهی غیردینی، مدرن، مشارکتی، توسعه‌گرا - توجه دارند.

ب: از نظر «نحوه انجام کنش خیر»، یعنی ۱. فردی یا ۲. جمعی (گروهی، تیمی) انجام‌شدن کنش خیر، می‌توان کار خیر را تقسیم‌بندی کرد.

پ: از نظر راهبرد، نیز می‌توان کار خیر را به دو گونه ۱. اضطراری و کوتاه‌مدت و ۲. بلندمدت و غیراضطراری تقسیم کرد.
ت: در نهایت، می‌توان از نظر ماهیت، دو وجه ۱. غیررسمی (سیال، شناور، ثبت‌نشده، فاقد شخصیت حقوقی) و ۲. رسمی (ثبت‌شده، حقوقی و شناسنامه‌دار) کار خیر را در نظر گرفت.
در مجموع، با در نظر گرفتن ملاک‌ها و معیارهای بالا، می‌توان سیمای فعالیت‌های خیریه در ایران (اعم از فردی یا جمعی، سنتی یا مدرن، غیررسمی یا رسمی، اضطراری و غیراضطراری) را در **جدول ۱** بازنمایی کرد.

جدول ۱. بازنمایی و صورت‌بندی سیمای فعالیت‌های خیریه (اعم از فردی یا جمعی، سنتی یا مدرن، غیررسمی یا رسمی) در ایران

Table 1. Representation and formulation of the nature of charitable activities (whether individual or collective, traditional or modern, informal or formal) in Iran

وضعیت کلی	انگیزه کنش و فضای حاکم بر آن	فردی یا جمعی	ماهیت و راهبرد	مصادیق و نمونه‌ها
۱- خیر(یه) سنتی (با انگیزه کسب ثواب)	۱-۱- فردی	۱-۱-۱- فردی	۱-۱-۱- انفرادی	انواع کنش‌های فردی مانند کاشت درخت، کمک به ایتم و نیازمندان، صدقه‌دادن، توزیع گوشت قربانی و نذری، پرداخت زکات و
				کنش‌های جمعی و گروهی برای حفر قنات، لای‌روبی هرساله انهار، ساخت اماکن عام‌المنفعه (مکتب‌خانه، مسجد و مدرسه، سقاخانه، آب‌انبار و گرمابه، دارالشفاء و...)، کمک‌های فوری و آنی در بلايا و حوادث و هنگام شیوع بیماری و فقر و گرسنگی، تأمین جهیزیه و
				نهاد وقف و امور اوقافی (وقف آب و ابنیه و مزارع)، انواع صندوق‌های قرض‌الحسنه و خیریه‌های سنتی با ارائه خدمات عام‌المنفعه.
۲- خیر(یه) مدرن (با رویکرد توسعه‌ای و مشارکتی)	۲-۱- جمعی	۲-۱-۱- جمعی	۲-۱-۱- انفرادی	انواع کنش‌های فردی مانند مشارکت سلبریتی‌ها، حمایت از کمپین‌ها و کارزارهای ایجادشده، خرید بلیط مسابقات ورزشی و کنسرت‌های موسیقی، توزیع غذا بین مطرودین اجتماعی (بی‌خانمان‌ها و کارتن‌خواب‌ها) و
				جمع‌آوری و توزیع کمک در هنگام سیل و زلزله و کوتاه‌مدت و بیماری‌های همه‌گیر و توزیع ادواری یا مستمر پوشاک و بسته‌های معیشتی و تأمین کمک‌هزینه ازدواج، درمان
				۲-۲-۱- رسمی

^۱ مفهوم «خیریه پورسانتی» یا حق‌العمل‌کاری خیریه‌ای را به این خاطر بر ساخت کرده‌ایم که در کشور ما برخی از مؤسسه‌های خیریه قانونی و رسمی وجود دارند که به شیوه‌ای عجیب با جمع‌آوری کمک‌های مردمی، درآمدزایی می‌کنند. در این گونه مؤسسه‌ها، تیمی از کارمندان و کارگزاران (عمدتاً از زنان و دختران) در طول روز و به صورت رندم (تصادفی) با افراد مختلف گفت‌وگوی تلفنی برقرار می‌کنند و ضمن معرفی مؤسسه خیریه متبوع خود، از افراد می‌خواهند که به این مؤسسه خیریه کمک مالی کنند. این کارگزاران تلفنی به‌ازای تعداد نفقات و مبالغی که جذب می‌کنند، سهم تناسبی یا پورسانت و حق‌العمل خود از کمک‌های مالی جمع‌آوری‌شده را از مؤسسه دریافت می‌کنند.

وضعیت کلی	انگیزه کنش و فضای حاکم بر آن	فردی یا جمعی انجام دادن کنش خیر	ماهیت و راهبرد	مصادیق و نمونه‌ها
		انجمن‌های خیریه رسمی و نهادی		بیماری‌های خاص و پرهزینه و... توسط انجمن‌ها و نهادهای مدنی.
			۲-۲-۲-	آموزش و توانمندسازی جامعه هدف (زنان، حاشیه‌نشینان، کودکان کار، معلولین)، کارآفرینی و مهارت‌های پایه، شبکه‌سازی، تعاونی‌های کوچک، مسئولیت اجتماعی، مشارکت محوری در اجتماع محلی، بنیادهای حامی، حمایت و بورس تحصیلی، ساخت درمانگاه و کلینیک، مدرسه، تهیه تجهیزات دانشگاهی و آزمایشگاهی، سرپرستی و کفالت (غیرحضوری) ایتم.
	۳- خیریه یا پورسانتی» یا حق‌العمل‌کاری	۳-۱- جمعی: (در قالب یک مؤسسه رسمی و قانونی)	۳-۱-۱- جذب کمک‌های مالی خیرین و کمک‌های پراکنده مردمی از طریق کارمندان و کارگزاران تلفنی و سپس پرداخت حق‌السهم یا پورسانت هر کارگزار از مجموع مبالغ جذب‌شده توسط وی	

در اینجا، به طور مختصر و بدون ورود عمقی به چرایی و چگونگی تحولات جامعه ایران (که خود مقال و مجالی مستقل را می‌طلبد)، با توجه به نقش کشمکش‌ها و تضادهای طبقاتی، نقش دولت به عنوان بازیگر بزرگ و اصلی جامعه، تأثیرات شرایط اقتصاد سیاسی جامعه بر کنشگران اجتماعی و مدنی، همچنین با توجه به تحلیل تضادهای درونی و نهفته و آشکار جامعه (تضاد فرهنگی، تضاد ارزشی، تضاد مذهبی، تضاد سستی و مدرن و...)، ماهیت نیروهای اجتماعی اثرگذار (گروه‌های عیاران و جوانمردان، خیران، کنشگران شهری، پهلوانان، بازاریان، فعالان مدنی، سیاستمداران و...) و بسترهای ساختاری جامعه (اعم از جامعه ایلپاتی و اقتصاد شبانکاری تا جامعه شهری و اقتصاد شبه‌سرمایه‌داری)، می‌توان از نهادمندی امور خیریه در ایران سخن گفت.

۴-۲- به سوی یک چارچوب تحلیلی درباره فعالیت‌های خیریه‌ای نهادمند؛ دستی برای بخشیدن، زبانی برای مطالبه‌گری

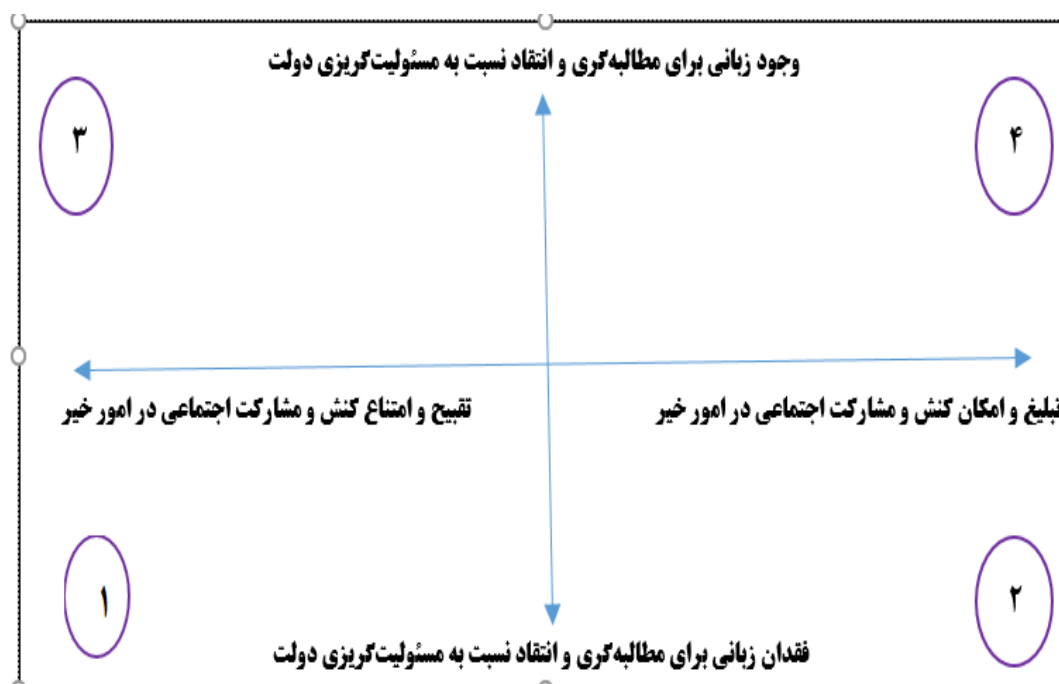
و نقد کردن

در بخش‌روشناسی، به مفهوم ایده‌آل تایپ وبر و راهبرد استفهامی اشاره کردیم. حال، اگر بخواهیم بین مفهوم نوع آرمانی (ایده‌آل تایپ) و راهبرد پژوهش (راهبرد استفهامی) پل ارتباطی ایجاد کنیم، وضع چگونه خواهد بود؟ بلیکی از ارتباط راهبرد استفهامی با مفهوم تیپ‌های ایده‌آل سخن گفته است (بلیکی، ۱۴۰۲: ۱۶۱). از نظر بلیکی، تیپ‌های ایده‌آل را می‌توان «مدل‌هایی از کنشگران اجتماعی، اوضاع اجتماعی یا فرایندهای اجتماعی» محسوب کرد (بلیکی، ۱۴۰۲: ۲۳۶). با توجه به این پیوستگی نظری و مفهومی راهبرد پژوهشی استفهامی و نوع آرمانی وبر و بر اساس «شواهد تاریخی اجتماعی و عینی و با تأکید یک‌جانبه بر یک یا چند دیدگاه و از طریق ترکیب کردن شماری زیاد از پدیده‌های منفرد انضمامی» (میرزایی، ۱۳۹۸: ۹۵)، می‌توان این گونه ادعا کرد که ایده‌آل تایپ یا نوع آرمانی وضعیت‌های کنش خیریه‌ای در ایران به دست خواهد آمد. در اینجا، با توجه به این مفهوم، ما باید در میان حجمی وسیع از جزئیات و داده‌های تاریخی و اجتماعی که موضوع مورد مطالعه (وضعیت‌های مختلف کنش خیر) را توصیف می‌کنیم، الگویابی کنیم و طرح مناسب آن را بیرون بکشیم.

می‌دانیم کارکرد اصلی نهادهای داوطلب و مدنی خیریه‌گرا (با شدت و غلظت متفاوت) تلاش برای کاهش فقر و دستگیری از نیازمندان و افزایش رفاه تهیدستان بوده است. یکی از عمده‌ترین نقدهایی که به نهادهای مدنی و داوطلب به طور عام و خیریه‌ها به طور خاص وارد می‌شود این است که فقط در فکر امداد و کمک‌رسانی و بخشیدن و توزیع هستند و کار چندانی (نقادی و مطالبه‌گری) به نهاد دولت ندارند و نه فقط چالشی برای دولت ایجاد نمی‌کنند، بلکه با تشویق دولت هم مواجه می‌شوند. حال، می‌توان با در نظر گرفتن دو متغیر الف) امکان/امتناع کنش و مشارکت نهادمند در فعالیت خیریه‌ای و ب) وجود/فقدان زبانی برای انتقاد و مطالبه‌گری، می‌توان چهار وضعیت متفاوت را صورت‌بندی کرد:

۱. «تقیب و امتناع» کنش و مشارکت نهادمند در فعالیت خیریه‌ای، «بدون زبانی برای مطالبه‌گری و انتقاد» نسبت به مسئولیت‌گزینی دولت‌ها؛
۲. «تبلیغ و امکان» کنش و مشارکت نهادمند در فعالیت خیریه‌ای، «بدون زبانی برای مطالبه‌گری و انتقاد» نسبت به مسئولیت‌گزینی دولت‌ها؛
۳. «تقیب و امتناع» کنش و مشارکت نهادمند در فعالیت خیریه‌ای، «توأم با زبانی برای مطالبه‌گری و انتقاد» نسبت به مسئولیت‌گزینی دولت‌ها؛
۴. «تبلیغ و امکان» کنش و مشارکت نهادمند در فعالیت خیریه‌ای، «توأم با زبانی برای مطالبه‌گری و انتقاد» نسبت به مسئولیت‌گزینی دولت‌ها.

با در نظر گرفتن دو بُردار و محور افقی شامل «امکان/امتناع کنش و مشارکت نهادمند در فعالیت خیریه‌ای» و محور عمودی شامل «وجود/فقدان زبانی برای مطالبه‌گری و انتقاد از مسئولیت‌گزینی دولت‌ها»، می‌توان وضعیت‌های چهارگانه از تلاقی «امکان/امتناع فعالیت خیریه‌ای» و «وجود/فقدان زبانی برای نقادی» را در قالب **شکل ۳** بازنمایی کرد.

شکل ۳. وضعیت‌های چهارگانه از تلاقی «امکان/امتناع فعالیت خیریه‌ای» و «وجود/فقدان زبانی برای نقادی»

Figure 3. Four states of the intersection of “possibility/refusal of charitable activity” and “presence/absence of language for criticism”

۱. در وضعیت اول، از یک سو، فرصت و امکان ظهور و بروز کنش و مشارکت نهادمند در فعالیت خیریه‌ای فراهم نیست و ما با امتناع روبه‌رو هستیم؛ یعنی از یک سو، افراد جامعه نسبت به مشکلات و آلام یکدیگر دارای احساس بی‌تفاوتی اجتماعی هستند و «بی‌غم نسبت به محنت دیگران» به سر می‌برند و دولت نیز احساس مسئولیتی در این باره ندارد و مردمان را به حال خود رها کرده است. از دیگر سو، فقدان نهادهای مدنی و گروه‌های میانجی که بتوانند صدای دردمندان باشند و «تقلیل مرارت» و «کاستن آلام بشری» را از حکومت مطالبه کنند، وضعیت را بغرنج‌تر می‌کند.

برای مصادیق و نمونه‌های این وضعیت شاید در دوره معاصر و عصر کنونی نتوان موردی را نشان داد، اما مطالعات جامعه‌شناسی تاریخی نشان می‌دهد در گذشته در دوره‌های بحرانی مانند وقوع قحطی، بیماری‌های همه‌گیر، غارت و چپاول^۱، محاصره طولانی مدت شهرها و روستا، این حالت به کرات رخ داده است. برای نمونه، بنا به گزارش سیاحان و سفرنامه‌نویسان اروپایی، در زمان محاصره شهر اصفهان، پایتخت صفویه، به دست افغان‌ها (۱۷۲۲-۱۷۲۹م)، وضعیتی بسیار اسفناک بر جامعه حاکم شده بود. فریار الکساندر مالاباری که در حین محاصر در شهر اصفهان بوده، وضعیت را این گونه توصیف می‌کند:

همه خیابان‌ها و باغ‌ها از اجساد پوشیده شده بود. به طوری که انسان در حین راه رفتن مدام به دو یا سه جسد برخورد می‌کرد که دچار عفونت شده بود. در پایان سپتامبر (مهر)... اسبان، الاغ‌ها، سگ‌ها، گربه‌ها، موش‌ها و هر چیز قابل خوردن با قیمت‌های بسیار بالا به فروش می‌رفت. اما وقتی اینها همه نیز خورده شدند، نوبت به اجساد انسان‌ها رسید چون چیز دیگری برای خوردن وجود نداشت. گوشت آدمی را بدون ذکر نام در بازار می‌فروختند. شمشیر گرسنگی آنچنان آخته است که نه فقط چون کسی جان می‌دهد همان دم دو یا سه نفر گوشت گرم جسد را بریده و بدون ادویه با لذتی تمام می‌بلعند بلکه اطفال خردسال (پسر و دختر) را نیز به قصد اطفای آتش گرسنگی ربوده و به قتل می‌رسانند. این ضیافت اندوهبار تا ۲۳ اکتبر ۱۷۲۲م (۱ آبان ۱۱۰۱ش) ادامه یافت (به نقل از فوران، ۱۳۸۴: ۱۲۵).

در این وضعیت، از یک سو، احساسات و عواطف انسانی به پایین‌ترین درجه خود رسیده و خیرخواهی و نوع‌دوستی از معنی تهی شده و به وضوح تعبیر هابزی «انسان گرگ انسان است» محقق شده بود؛ تا جایی که مردمان قحطی‌زده و گرسنگی کشیده به خوردن گوشت مردار انسان و اطفال بی‌جان روی آوردند و حکومت تحت امر شاه سلطان حسین هم هیچ گونه امداد و کمکی به مردم نکرد و از دیگر سو، به خاطر استبداد و عدم وجود گروه‌ها و نهادهای میانجی، هیچ زبان یا صدایی نبود که صدای بینوایان باشد و این تراژدی مرگبار را بر سر دولت فریاد بزند و از دولت مطالبه‌گری کند.

۲. در وضعیت دوم، کنش‌های خیرخواهانه و مشارکت نهادمند در مؤسسه‌های خیریه به شدت تقویت می‌شوند؛ گو اینکه این مؤسسه‌ها برای بیشترین و اثربخش‌ترین کار خیر و بخشش سخاوتمندانه خلق شده‌اند. به تعبیری، «دست‌بده» دارند و بر این «بخشیدن» و «دادن» تأکید می‌شود. در این «دهش» و «نیکوکاری»، بدون اینکه اشاره‌چندانی به نقش و مسئولیت اجتماعی دولت بشود، بر کنش‌های نیکوکارانه و مشارکت نهادی شهروندان تأکید می‌شود. به عبارت دیگر، در این حالت، دولت «غایب» است و حتی از غیبت و «عقب‌نشینی» دولت هم پرسش نمی‌شود و خیریه‌ها چنان سرگرم کار خیر و خدمت‌رسانی به جامعه هدف هستند که از این بابت خطری دولت و ساختارهای موجود و نظم حقوقی-سیاسی مستقر را تهدید نمی‌کند. چیزی که برجستگی می‌یابد و به عنوان یک ارزش اجتماعی تشویق می‌شود، مشارکت همگانی شهروندان در امور «خیر»، «دادن» و «بخشیدن» است. در ایران معاصر و در سه دهه اخیر (به ویژه از شروع دولت‌های پساجنگ)، بر این مدل از خیرخواهی تأکید فراوان شده است. گاه برای این نوع خیریه‌گرایی و امر «بخشیدن» و «دادن»، توجیهات و مبانی الهیاتی عرضه می‌شود و گاه با تبلیغ و ترویج ایده‌هایی همچون «برون‌سپاری خدمات دولتی»، رقابتی‌سازی، مردمی‌سازی، خصوصی‌سازی،

^۱ حبیب اله پیمان (۱۳۸۴) در کتاب *ایران؛ نالمنی و بی‌ثباتی پایدار*، بر تهاجم مکرر اقوام جادرنشین و قبایل صحراگرد به یکجانشینان صحنه گذاشته است.

چابک سازی دولت، کوچک‌سازی دولت و... نقش و بازیگری خیریه‌ها برجسته می‌شود. در این وضعیت، نهادهای مدنی و خیریه در پی این نیستند که «معادله را بر هم بزنند»، «بنیان نابرابری‌ها» را زیر سؤال ببرند و در مقابل «برون‌سپاری خدمات اجتماعی دولتی» سکوت نکنند.

برای مثال، در تاریخ ایران مدرن اعم از قبل از انقلاب و بعد از انقلاب، دولت‌ها مدام بر نقش و کارکرد و نقش‌آفرینی نهادهای مدنی و خیریه‌ای چه در قالب سنتی مؤسسه‌های خیریه (با رویکرد ثواب و باقیات و صالحات) و چه در قالب جدید سازمان‌های غیردولتی و مردم‌نهاد (با رویکرد کارآفرینی و توانمندسازی و توسعه‌گرایی) تأکید کرده‌اند، اما بحث اصلی در رشد کمی و کیفی و مشارکت اجتماعی این‌گونه تشکلات و نهادهای تمرکز و سوق‌دادن این‌گونه فعالیت‌ها به سمت کمک‌کردن و بخشیدن، امداد، و... بوده است و با سیاست‌زدایی از ماهیت و نقش این تشکلات، آنها به وادی خیررسانی و کمک‌رسانی و کنشگری سوق داده شده‌اند و در نتیجه، به وجه انتقادی و مطالبه‌گری آنان نه فقط بهایی داده نشده، بلکه در بهترین حالت، مسکوت باقی مانده و در برخی موارد برخورد قهری صورت گرفته است. اوج فعالیت نهادهای مدنی اعم از خیریه و غیرخیریه‌ای به دوره اصلاحات (۱۳۷۶-۱۳۸۴) برمی‌گردد. از این دوره، می‌توان به دوره درخشان نهادهای جامعه مدنی و بهار فعالیت مدنی - که قابل مقایسه با قبل و بعد نیست - یاد کرد. برای نمونه، محمد خاتمی در این باره می‌گوید: «در دوره من تلاش زیادی برای توسعه تشکلات غیردولتی شد تا بخش‌هایی از کشور مثل زنان و جوانان و متخصصان هویت جمعی پیدا کنند و این بخش به عنوان سلول‌های اصلی جامعه مدنی عمل کنند» (خاتمی، ۱۳۸۵). بنا بر یک برآورد، اکنون تعداد سازمان‌های غیردولتی و مردمی روی هم‌رفته بالغ بر ۲۰۰۰۰ تشکلات است که در مقایسه با سال ۱۳۵۸، پانزده برابر شده است (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، ۱۳۸۰: ۴۵). همچنین، تعداد سازمان‌های غیردولتی زنان از ۶۷ تشکلات در سال ۱۳۷۶ به ۲۴۸ تشکلات در سال ۱۳۷۹ رسید که میزان رشدی معادل ۳۲۰ درصد در فاصله سه سال را نشان می‌دهد (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، ۱۳۸۰: ۵۱). در تمام سال‌های سه دهه اخیر، همواره از مشارکت و کمک خیریه‌ها در امور فقرا و نیازمندان استقبال شده و حتی موضوع خیریه‌ها و خیران وارد کتب درسی نیز شده است.^۱

یکی از ویژگی‌های این حالت و وضعیت این است که در معادلات خیرخواهانه و کنش‌ورزی‌های نیکوکارانه، نهاد دولت را کنار می‌گذارد و به نوعی عقب‌نشینی دولت از حوزه مسئولیت‌هایی اجتماعی را توجیه می‌کند. در واقع، روی دوم سکه فعالیت‌ها و کارزارهای خیرخواهانه عقب‌نشینی دولت از کارکردهای اجتماعی (آموزش، بهداشت، مسکن، تأمین اجتماعی، اشتغال شهروندان و...) است. تشویق شهروندان به مشارکت در امور خیریه مترادف است با عقب‌نشینی دولت از ایفای کارکردهای رفاهی و معیشتی خود در قبال شهروندان؛ از این رو، پرسش‌هایی مانند دولت کجای کار قرار دارد، وظیفه دولت چیست، آرایش اقتصاد سیاسی یک جامعه چه نقشی در گسترش فقر و نابرابری دارد و... در این مدل مطرح نمی‌شوند؛ زیرا خیریه‌ها و خیران جای خالی دولت (عقب‌نشینی دولت) را پر می‌کنند.

۳. در حالت سوم، امکان و توجیهی برای فعالیت نهادهای مدنی و خیریه باقی نمی‌ماند. این نهادها از یک سو، بازیگران نظام سیاسی و حاکمیت تلقی می‌شوند که دانسته و ندانسته، آگاهانه و ناآگاهانه، زخم‌های این نظام را رفو و ترمیم می‌ و به

^۱ برای مثال، در سال ۱۳۹۳، کتاب جدیدالتألیف مطالعات اجتماعی پایه هشتم (کد ۸۰۷) در اختیار معلمان و دانش‌آموزان قرار گرفت و تا امروز نیز تدریس می‌شود. در این کتاب در درس دوم با عنوان تعاون (۲)، به موضوع خیریه‌ها و سازمان‌های مردم‌نهاد و معرفی چند خیر معروف و نیز جایزه «خورسید خیران» اشاره شده است.

تثبیت، بقا و دوام آن کمک می‌کنند. از این رو، در این حالت، ضمن حمله به ساختارهای اقتصاد سیاسی و نظم سیاسی و حقوقی مستقر، این نقد مطرح می‌شود که نهادهای مدنی و داوطلب و مؤسسه‌های خیریه، «چرا فریاد نمی‌زنند؟»، «چرا نقد نمی‌کنند؟»، «چرا به چالش نمی‌کشند؟»، «چرا به این شرایط تن می‌دهند؟» و... در مجموع، در این نگاه، بهای چندانی به کنش‌های خیریه‌گرای شهروندان و نهادهای مدنی و داوطلب - به مثابه هم‌دستان نظام موجود و هیئت حاکم - داده نمی‌شود و به نوعی امتناع از امر خیر و تعطیلی نهادهای خیریه و کنش‌های خیر پیشنهاد می‌شود.

این نگاه سلبی و بعضاً منفی‌نگر به خیریه‌ها در ایران پدیده‌ای جدید و متأخر نیست. برای نمونه، شخصی به نام سید موسی گوشه‌گیر^۱ در سال ۱۳۲۹ در مقاله‌ای انتقادی با عنوان «اجتماع در پرتگاه فقر، جهل و مرض» این‌گونه مسائل اجتماعی را به هیئت حاکم نسبت می‌دهد. وی می‌نویسد:

این اقلیت منحوس و کثیف که فقر و بیچارگی را میان اکثریت محروم از همه چیز بسط و توسعه می‌دهد همچنان در انتظار خاموش شدن شمع حیات اجتماع است. گاهی هم کلمات پوچ و بی‌معنایی به نام نوع‌خواهی و مردم‌دوستی نثار بدن‌های عور و یخ‌زده شکم‌های گرسنه و ناموس‌های بر باد داده شده می‌کنند. انجمن‌های خیریه، تیمارگاه، دارالعهزه، گرمخانه و ده‌ها نام دیگر جز فریب‌دادن و مماشات با بیچارگی چیز دیگر نیست» (گوشه‌گیر، ۱۳۲۹: ۵۱-۵۲).

برای مثالی هم از دهه اخیر، می‌توان به نقد فردی به نام پیام نیکوکار (۱۳۹۷) درباره مسابقات ورزشی کودکان و نوجوانان موسوم به «پرشین لیگ» اشاره کرد که توسط مؤسسه خیریه «جمعیت امداد دانشجویی امام علی (ع)» در دهه نود برگزار می‌شد. اهم مواردی که نیکوکار به آنها توجه داشته است، عبارت‌اند از: پرشین لیگ در خدمت نهادینه کردن تبعیض و ابزاری برای سرکوب مهاجران، خدمت به سرکوب مضاعف دختران فرودست، رؤیاسازی در خدمت سرکوب کودکان فرودست، ساخت ابژه سرگرمی برای فرادستان، پرشین لیگ در خدمت حذف علت‌ها، منحرف‌کننده نیروی اجتماعی، و قدرت‌زدایی از فرودستان. از نظر نگارنده، وی سعی دارد به واسطه پرشین لیگ، سازوکار پرشین لیگ و از طریق آن کار خیریه‌ای را نقد کند:

تمایز را می‌توان آغاز تبعیض دانست. می‌دانیم که آنها به واسطه کودک کار بودنشان، به واسطه فقیربودنشان آنجا هستند و پرشین لیگ قرار است این تمایز را در آنها نهادینه کند... این تمایز نهادینه شده آغاز سرکوب است. هیچ دلیلی وجود ندارد که این فرایند حداقل از سوی داوطلبان جمعیت امام علی به صورت آگاهانه انجام شود. نیت‌های خیر نمی‌تواند جهان را تغییر دهند اما می‌توانند راه جهنم را سنگ‌فرش کنند. در یک کلام پرشین لیگ نمایش تام و کمال این موضوع است که جمعیت امام علی خود را کارگزار بهبود شرایط کودکان به حاشیه رانده شده می‌داند بدون قائل شدن سوژگی برای خود فرودستان. نهادهای خیریه یکی از کارکردهای اصلی‌شان همین حذف سوژگی فرودستان است... یک ساختار بالا به پایین متشکل از بالایی‌های فرادست دارای سرمایه‌های فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و... و پایین‌دستی‌های فرودست سرکوب شده شکل می‌گیرد. فرادستان خود را کارگزاران می‌دانند. لذا این کارگزاری در خدمت سرکوب سوژگی خود فرودستان خواهد بود. پرشین لیگ برای کودکان پسر شرکت‌کننده بیش از هر چیز یک رؤیاست. رؤیای مسی و رونالدو شدن؛ رؤیای دیده شدن؛ رؤیای رهایی از وضع موجود؛ رؤیای استثنا شدن. پرشین لیگ برای این کودکان رؤیا می‌سازد. رؤیایی که قرار است این کودکان چند روز به امید آن زندگی کنند و یک عمر برای آن سرکوب شوند. از سوی دیگر، این رؤیاسازی کاذب برای استثنا شدن است، یعنی کاملاً فردگرایانه است. هیچ امر جمعی‌ای در آن نهفته نیست، یعنی ذبح امر جمعی برای رهایی یک نفر. به بیان دیگر، این رؤیاسازی کاذب در خدمت سرکوب هرگونه امر جمعی نیز هست. پرشین لیگ، لیگ فوتبال پسران به حاشیه رانده شده است. تبلیغات جمعیت امام علی مستقیم یا غیرمستقیم همین است... این دقیقاً سوی دیگر ماجراست، یعنی کودکان به حاشیه رانده شده‌ای که تبدیل به ابژه‌های سرگرمی دیگران می‌شوند. این همان توریسم آسیب‌های اجتماعی است. دیگر مسئله تغییر وضعیت کودکان نیست، بلکه مسئله تبدیل شدن فرودستان به ابژه‌های سرگرمی فرادستان است. مسئله در واقع این است که قرار است کودکان

^۱ پزشک و فعال سیاسی، از نزدیکان مظفر بقایی و عضو حزب زحمتکشان (شعبه دزفول و خوزستان)، مدیر مسئول مجله فرید، ارگان حزب زحمتکشان دزفول (درکتانیا، ۱۳۸۸: ۷۹-۸۰).

فرو دست برای ساعاتی ایژه‌های سرگرمی تماشاگران‌شان باشند و مهم‌تر از آن عذاب وجدان این تماشاگران را با توهم اکتیویسم به واسطه تماشای یک مسابقه فوتبال برای مدتی از بین ببرد. این سوی دیگر سوژه‌زدایی از فرو دستان است. یکی از مشکلات اصلی کار خیریه‌ای، و در این مورد خاص پرشین لیگ که نمونه عالی آن محسوب می‌شود، این موضوع است که توجه به جای علت‌ها بر روی معلول‌هاست... جمعیت امام علی ادعا می‌کند که با رسانه‌ای کردن پرشین لیگ توجه را به کودکان کار جلب می‌کند. اما دقیق‌تر است که بگوییم رسانه‌ها به کودکان کار توجه می‌کنند که به کار کودکان توجه نکنند. این مسیری است که در عمل جمعیت امام علی می‌رود: پنهان‌سازی علت‌ها و رؤیت‌پذیرکردن معلول‌ها. اکثریت داوطلبین فعال برای پیشبرد پروژه پرشین لیگ و در کل هر عمل خیریه‌ای قطعاً به دنبال تغییر شرایط زندگی افراد به حاشیه رانده شده هستند. آنها دغدغه‌مند هستند و حتماً پتانسیل‌هایی برای تغییر دارند. کار پرشین لیگ به طور خاص و هر کار خیریه به طور عام، منحرف کردن نیروی اجتماعی دغدغه‌مند و هرز دادن پتانسیل تغییر است. آنها با منحرف کردن نیروی اجتماعی از علت‌ها به معلول‌ها، نیروی داوطلبی که با دغدغه تغییر پا به این خیریه‌ها گذاشته است را هرز می‌برند و مانعی می‌شوند برای به‌کارگیری این نیروی اجتماعی در جهت تغییر مناسبات (نیکوکار، ۱۳۹۷: ۳۷-۴۲).

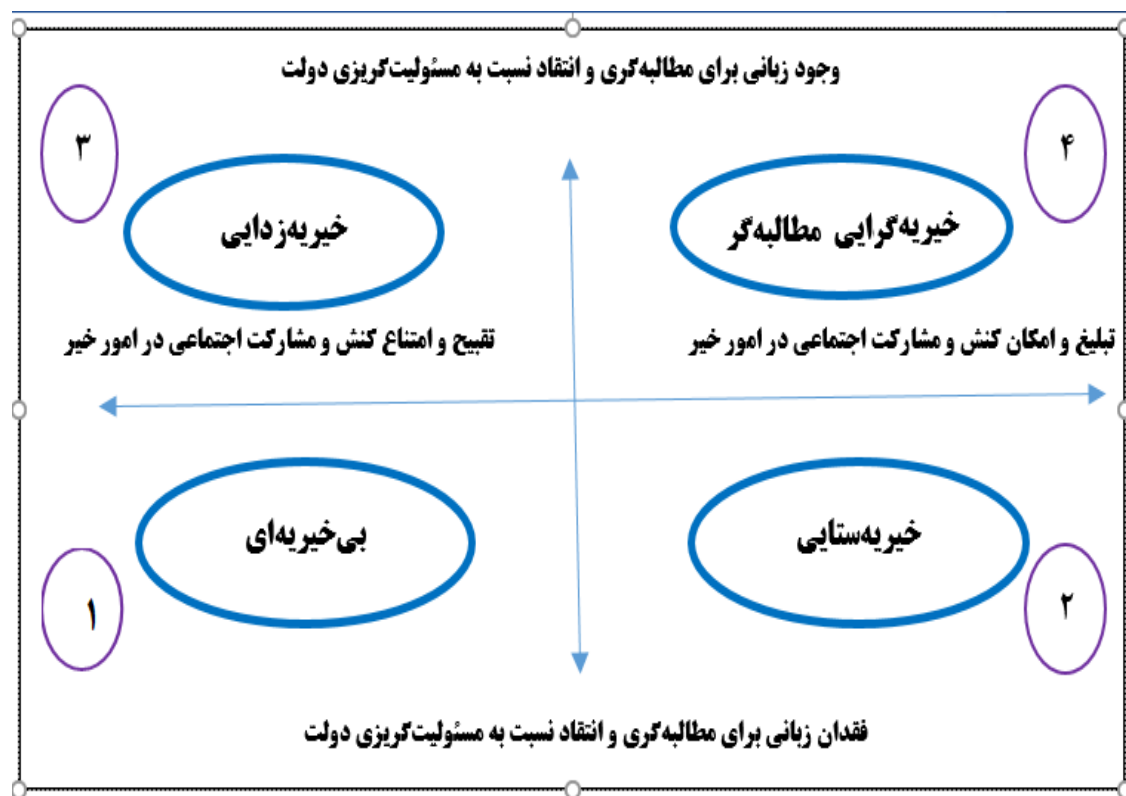
اما نکته اینجاست که با توجه به عواطف بشری و بی تفاوت نبودن فطری و ذاتی انسان‌ها نسبت به هم‌نوعان خود (غریزه نوع‌دوستی) و توصیه ادیان و مذاهب مختلف و نیز آموزه‌های اخلاقی و انسانی به ترحم و شفقت و دستگیری از نیازمندان از یک سو، و وجود فقر و نابرابری و شرایط دشوار زندگی برای جمعی کثیر از انسان‌ها از سوی دیگر، نمی‌توان تا اطلاع ثانوی (تغییرات رادیکال و بنیادین در نظام سیاسی) دست روی دست گذاشت و کاری برای فقرا و نیازمندان انجام نداد. به عبارت دیگر، فقط به صرف اینکه این‌گونه کارها بازی کردن در زمین بازی نظام سرمایه‌داری و حکومت است و قطعه‌ای از پازل سرمایه‌داری هستند و نباید فریب این بازی‌ها را خورد و... نمی‌توان شهروندان نیکوکار و نهادهای خیریه‌ای را از مشارکت‌های نیکوکارانه و انسان‌دوستانه بر حذر داشت.

۴. در وضعیت چهارم، می‌توان یک وجه دیگر از مدل نظری و چارچوب تحلیلی را در نظر گرفت تا از یک سو، بشود به شکل مشروط از نهادهای خیریه دفاع و استقبال کرد و از سوی دیگر، بر نقش و مسئولیت دولت تأکید کرد. در این بُعد چهارم مدل نظری-تحلیلی، نهادهای خیریه هم «دستی برای دادن» و هم «زبانی برای مطالبه‌گری و نقد کردن» دارند؛ به عبارت موجز، «دست بده و زبان مطالبه‌گر و گویا و نقاد» دارند. هدف نهایی در این مدل کاهش نابرابری‌های اجتماعی، پاسخ‌گو کردن دولت و تقویت دموکراسی خواهی^۱ خواهد بود. در این حالت، انجمن‌های خیریه هم باید مشارکت مدنی و کنش اجتماعی خیریه‌گرایانه و حمایت رفاهی از شهروندان را محقق کنند و هم به عنوان یک نهاد مدنی مطالبه‌گرانه و پرسشگرانه عمل کنند. این مطالبه‌گری باید نقش دولت در حوزه مسائل رفاهی، تأمین اجتماعی، آموزش عمومی و... را مدام یادآوری کند؛ در مقابل «عادی‌سازی» و «عادی‌شدن» عقب‌نشینی دولت از کارکردهای رفاهی مقاومت کند؛ «مسئولیت‌زدایی از حکومت» را نه فقط توجیه نکند، بلکه به طور مدام «مسئولیت‌پذیری دولت» را گوشزد کند. امروزه، تعدادی زیاد از خیریه‌ها در کشور مشغول فعالیت هستند که هم در امداد و کمک و خدمات‌رسانی به تهی‌دستان فعال هستند و هم در مطالبه‌گری از دولت و یادآوری وظایف و کارکردهای رفاهی و خدماتی که قانون اساسی به عهده دولت گذاشته است.

در مجموع و در نگاه اجمالی و فشرده تاریخ ایران، گاه شاهد ظهور و بروز و حتی فوران امر اجتماعی خیر و کنش‌های خیریه‌گرایانه بوده‌ایم، گاه شرایط تاریخی و سیاسی و اجتماعی و اقتصادی و روانی حاکم بر جامعه کنش‌های خیر را به محاق برده و

^۱ مفهوم دموکراسی قابل فروکاستن به مشارکت صرف و چهار سال یک بار شهروندان در پای صندوق رأی و انتخاب دولت‌مردان نیست. بُعد دیگر دموکراسی نظارت‌پذیرکردن دولت، پاسخ‌گو کردن و مسئولیت‌پذیرکردن آن است.

امکان بروز و نمود نیکوکاری را به صفر رسانده و گاه امور خیریه مورد تقبیح و نقد شدید قرار گرفته و در مذمت کنش خیر صحبت شده است. در فراز پایانی، باید افزود یافته‌های پژوهش حاضر به بر ساخت یک مدل نظری و چارچوب تحلیلی چهار وجهی در حوزه مشارکت مدنی و نهادمند خیریه‌ای/رفاهی منجر شده است که به اختصار آنها را ۱. «بی‌خیریه‌ای»^۱، ۲. «خیریه‌ستایی»^۲، ۳. «خیریه‌زدایی»^۳ و ۴. «خیریه‌گرایی مطالبه‌گر»^۴ مفهوم‌پردازی و نام‌گذاری کرده‌ایم (شکل ۴).

شکل ۴. وضعیت‌های چهارگانه کنش خیر

Figure 4. The four states of beneficent action

وضعیت شماره ۱، یعنی «تقبیح و امتناع کنش و مشارکت نهادمند در فعالیت خیریه‌ای، بدون زبانی برای مطالبه‌گری و انتقاد نسبت به مسئولیت‌گریزی دولت‌ها» را که معادل «نبودن دستی برای دادن و بخشیدن» و نیز «فقدان زبانی برای مطالبه‌گری و نقد کردن و فریادزدن» است، می‌توان «بی‌خیریه‌ای» نامید. حالت بی‌خیریه‌ای اگرچه در عصر ما احتمال وقوع آن بنا به دلایل ژئوپولیتیک، سیاسی و اجتماعی و اقتصادی و ارتباطات جهانی، بسیار اندک است، به‌کرات در تاریخ گذشته ایران به ویژه در برهه‌های زمانی طولانی مدت غارتگری بیگانگان یا هجوم اقوام بیابانگرد به شهرنشینان و روستانشینان اتفاق افتاده است.

وضعیت شماره ۲، یعنی «تبلیغ و امکان کنش و مشارکت نهادمند در فعالیت خیریه‌ای» و به عبارتی «وجود دستی برای دادن و بخشیدن» البته «بدون زبانی برای مطالبه‌گری و انتقاد نسبت به مسئولیت‌گریزی دولت‌ها» را می‌توان تبلیغ و تمجید و

¹ Charity-free(lack of Charity)

² Charity incitement

³ De-charitization

⁴ Demanding Charitism

ستایش از کنش‌های خیرخواهانه و نهادهای خیریه و به تعبیری «خیریه‌ستایی» نامید که بیشترین هم‌نوایی را با سنت‌های محافظه‌کار/لیبرال/نئولیبرال دارد.

وضعیت شماره ۳، یعنی «تقیب و امتناع کنش و مشارکت نهادمند در فعالیت خیریه‌ای» که مترادف «تقیب دستی برای دادن و بخشیدن» توأم با «وجود زبانی برای مطالبه‌گری و انتقاد نسبت به مسئولیت‌گریزی دولت‌ها» است را می‌توان «خیریه‌زدایی» نامید که بیشترین هم‌نوایی را با سنت‌های کمونیستی و چپ رادیکال دارد.

وضعیت شماره ۴، یعنی «تبلیغ یا امکان کنش و مشارکت نهادمند در فعالیت خیریه‌ای» و به عبارت موجز «وجود دستی برای دادن و بخشیدن» توأم با «داشتن زبانی برای مطالبه‌گری و انتقاد نسبت به مسئولیت‌گریزی دولت‌ها» را می‌توان «خیریه مطالبه‌گر» یا کنش «خیر مترقی»^۱ نامید که بیشترین هم‌نوایی را با سنت‌های سوسیال دموکراتیک/تعاونی‌گرا/برابری‌خواهانه/جماعت‌گرایی دارد.

در مجموع، می‌توان گفت وضعیت شماره ۱ یا «بی‌خیریه‌ایی» فقط جنبه تاریخی دارد و احتمال وقوع آن در عصر ما بسیار اندک است. وضعیت شماره ۳ یا «خیریه‌زدایی» هم بیشتر بعد نظروری و نقادی لفاظانه دارد و جنبه کنشگری ندارد، اما وضعیت‌های شماره‌های ۲ و ۴ شرایطشان متفاوت است. بیشتر فعالیت‌های خیریه‌ای ایران قابلیت قرارگیری ذیل وضعیت شماره ۲ یا «خیریه‌ستایی» را دارند، به ویژه آنهایی که در یک زیست‌جهان سنتی به سر می‌برند. البته، حجمی قابل ملاحظه از فعالیت‌های خیریه‌ای یکی دو دهه اخیر را هم می‌توان ذیل وضعیت شماره ۴ یا «خیریه‌گرایی مطالبه‌گرانه» قرار داد و صورت‌بندی کرد و یا در حال گذار از وضعیت ۲ به ۴ هستند؛ در این گذار، وجه نقادی و مطالبه‌گری به وجه امدادی-دستگیرانه افزوده می‌شود و کنشگری خیر و فعالیت نیکوکارانه با نگاهی مدرن، مطالبه‌گرانه و توسعه‌نگرانه همراه می‌شود. برای مثال و با مقداری تسامح، می‌توان مواردی مانند مؤسسه خیریه دارالاکرام حضرت ابوالفضل العباس (ع)^۲، جمعیت امداد دانشجویی امام علی (ع)^۳ و... را در این وضعیت صورت‌بندی کرد.

۵- بحث و نتیجه‌گیری

در ادوار مختلف تاریخ، انسان ایرانی به صورت فردی یا گروهی به فعالیت‌های خیرخواهانه، نوع‌دوستانه و عام‌المنفعه اقدام کرده است. سنت خیرات و مبرات، فرهنگ وقف، سفره‌های احسان و اطعام، انواع دارالایتام‌ها و دارالعجزة‌ها و... همگی مصداق‌هایی از فعالیت‌های داوطلبانه و خیرخواهانه و نمودهایی آشکار از کنش‌های نوع‌دوستانه و دیگرخواهانه در سرزمین ایران بوده‌اند.

مسئله اصلی جستار پژوهشی حاضر این بود: کنش خیر نهادمند در ایران چه پیشینه و سیما و وضعیتی دارد و چگونه می‌توان یک چارچوب تحلیلی درباره فعالیت‌های خیریه‌ای نهادمند در ایران را صورت‌بندی و مفهوم‌پردازی کرد؟ برای تحقق این مهم از نظر روش‌شناسی پژوهش، ترکیبی از چند روش و تکنیک و رویکرد پژوهشی مانند روش جامعه‌شناسی تاریخی، راهبرد پژوهشی استقهامی و مفهوم ایده‌ال تایپ یا نوع آرمانی و بر استفاده شد.

بنا به دلایل سیاسی، تاریخی و حقوقی، تشکلمندی امور خیریه در ایران بسیار دیر به وقوع پیوست. از نظر جامعه‌شناسی تاریخی، اجرای فعالیت‌ها خیرخواهانه و داوطلبانه به صورت متشکل، رسمی و روشمند در قالب تشکلهای مدنی

^۱ Progressive Chartism

^۲ تأسیس ۱۳۸۰، حوزه فعالیت: بورسیه آموزشی دانش‌آموزان مستعد فاقد سرپرست مؤثر.

^۳ تأسیس ۱۳۷۸، حوزه فعالیت: فقر کودکان، کودکان کار و آسیب‌های اجتماعی.

شناسنامه‌دار و نهادهای خیریه غیردولتی در کشور ما سابقه‌ای یک‌صد و ده ساله دارد (با تأسیس دارالعجزه تبریز و مشهد در سال ۱۲۹۵ شمسی). یافته‌های پژوهش نشان داد از نظر جامعه‌شناسی تاریخی، صورت‌بندی فعالیت‌های خیریه‌ای در ایران به شرح زیر بوده است: الف) از نظر انگیزه و فضای حاکم بر کنش‌های خیر شامل سه دسته ۱. سنتی (کسب ثواب)، ۲. جدید (توسعه‌گرا) و ۳. خیریه پورسانتی هستند؛ ب) از نظر ماهیت شامل دو دسته ۱. غیررسمی و ۲. رسمی هستند؛ پ) از نظر راهبرد دارای دو راهبرد ۱. اضطراری و ۲. غیراضطراری هستند؛ و ت) از نظر نحوه انجام کنش خیر در دو قالب ۱. فردی و ۲. جمعی فعالیت می‌کنند. همچنین، اجرای فعالیت‌های خیرخواهانه در قالب تشکلهای رسمی، نهادمند و شناسنامه‌دار، سابقه‌ای یک‌صد و ده ساله دارد و نهادهایی مانند دارالعجزه تبریز و دارالعجزه مشهد (تأسیس سال ۱۲۹۵) در نهادهای مدنی خیریه‌ای در ایران پیشرو هستند.

در راستای هدف اصلی نوشتار پژوهشی حاضر، یعنی صورت‌بندی وضعیت‌های کنش خیر در ایران، می‌توان گفت با توجه به اینکه کارکرد اصلی نهادهای داوطلب و مدنی خیریه‌گرا (با شدت و غلظت متفاوت) تلاش برای کاهش فقر و دستگیری از نیازمندان و افزایش رفاه تهی‌دستان بوده است، می‌توان با در نظر گرفتن دو متغیر الف) امکان/امتناع دستی برای بخشیدن و ب) وجود/فقدان زبانی برای مطالبه‌گری و انتقاد، می‌توان چهار وضعیت را صورت‌بندی کرد که این وضعیت‌های چهارگانه را به ترتیب ۱. «بی‌خیریه‌ای»، ۲. «خیریه‌ستانی»، ۳. «خیریه‌زدایی» و ۴. «خیریه مطالبه‌گر» نام‌گذاری و مفهوم‌پردازی و شرح مختصر آن را در جدول ۲ بازنمایی کرده‌ایم.

جدول ۲. وضعیت‌های چهارگانه کنش اجتماعی خیر و فعالیت خیریه‌ای در تلاقی دست و زبان

Table 2. Four situations of social action, charity and charitable activity at the intersection of hand and tongue

متغیرها	دستی برای بخشیدن و	زبانی برای مطالبه‌گری و
نوع کنش خیر	کمک کردن	نقد کردن
بی‌خیریه‌ای	-	-
خیریه‌ستانی	+	-
خیریه‌زدایی	-	+
خیریه‌گرایی مطالبه‌گر (کنش خیر متری)	+	+

وضعیت نخست بارها در ادوار تاریخ گذشته و دور ایران رخ داده است؛ اگرچه احتمال وقوع آن در دوره ما بسیار اندک است. وضعیت دوم در تاریخ ایران، به ویژه تاریخ معاصر و در چهار دهه اخیر، نمود فراوانی داشته است و هنوز هم بیشترین غلظت را دارد و پررنگ‌ترین وضعیت است. وضعیت سوم هم در برخی از ادوار، به ویژه در عصر غلظت گفتمان‌ها و اندیشه‌های رادیکال چپ و کمونیستی، نمود و بروز داشته است، اما وضعیت چهارم که مدل متری و مطالبه‌گر کنش خیر در ایران است، طبق شواهد میدانی و گفت‌وگو با فعالان و صاحب‌نظران حوزه خیریه، اگرچه به‌کندی و بطئی ولی در حال رشد و گسترش است، می‌خواهد به عنوان یک گفتمان جدید و الگوی بدیل در حیات اجتماعی ایرانیان نقش‌آفرینی کند. نکته آخر اینکه این چارچوب تحلیلی اگرچه برای فعالیت‌های خیریه‌ای طراحی و بر ساخت شده است، در موارد مشابه فعالیت‌های مدنی مانند سازمان‌های مردم‌نهاد، کنشگران زیست‌محیطی و تشکلهای فعال در حوزه محیط‌زیست، انجمن‌های علمی و... نیز می‌تواند مورد استناد قرار بگیرد.

۵-۱ محدودیت‌های پژوهش

هر پژوهش در طراحی، اجرا و انجام و... دارای محدودیت‌هایی است. پژوهش حاضر هم از این قاعده مستثنا نیست. همچنین، علاوه بر محدودیت‌های مرسوم در اجرای پژوهش‌ها (محدودیت‌های مالی، زمانی، موضوعی و...)، این پژوهش دارای یک محدودیت ویژه است:

از آنجا که این پژوهش فقط بر کنش خیر نهادمند (انجمنی، رسمی، به‌ثبت‌رسیده) متمرکز بوده است و انواع فعالیت‌ها و اقدامات خیرخواهانه اعم از سازمان و تشکیلات وقف، نذورات و... این موارد و موارد مشابه از دایره پژوهش بیرون مانده‌اند، قابلیت تعمیم آن کاهش می‌یابد. بدیهی است این پژوهش نمی‌تواند مدعی بازنمایی کامل کنش‌های خیریه‌ای در ایران باشد؛ از این رو، در این کار هرچه بر گستره موضوعی مورد مطالعه افزود شود، این میزان بازنمایی و بالتبع قابلیت تعمیم آن نیز افزایش می‌یابد.

۵-۲ چند پیشنهاد پژوهشی و سیاستی (سیاست‌گذاری)

پژوهش حاضر به توجه دغدغه‌ها و علایق پژوهشی مؤلفان بر روی «مفهوم‌پردازی برای ارائه یک چارچوب تحلیلی در حوزه فعالیت‌های خیریه‌ای نهادمند» متمرکز شده و به نتایجی هم دست یافته است، اما برای پژوهش‌های آتی، موضوع‌های زیر پیشنهاد می‌شود:

۱. بررسی تاریخی و تطبیقی شکل‌گیری نهادهای خیریه در جوامع مسلمان؛ مطالعه موردی ایران، هند، ترکیه، اندونزی، عراق.

۲. بررسی تطبیقی شکل‌گیری نهادهای خیریه در مذاهب زردشتی، کلیمی، مسیحی و اسلامی در ایران.

۳. بررسی نقش مهم‌ترین عوامل و متغیرهای تاریخی، حقوقی/قانونی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی در شکل‌گیری انجمن‌ها و مؤسسه‌های خیریه در ایران.

دو پیشنهاد سیاستی (سیاست‌گذاری اجتماعی) هم بیان می‌شود:

۱. دولت و مشخصاً مجموعه وزارت کشور در راستای سهولت فعالیت‌های نهادی و مردمی خیریه‌ای، در مصوبه موسوم به «آیین‌نامه تشکیل‌های مردم‌نهاد»^۱ و بالتبع «شورای ملی توسعه و حمایت از تشکلهای مردم‌نهاد» تجدید نظر و آن را اصلاح کند.

۲. وجود موازی‌کاری و نهادهای متولی هم‌سو (وزارت کشور، سازمان بهزیستی، سازمان اوقاف و امور خیریه، سازمان تبلیغات اسلامی، وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، وزارت ورزش و جوانان و...) و وظایف متداخل این دستگاه‌ها موجب شده است نوعی سردرگمی، ابهام و عدم شفافیت در حوزه متولی‌گری و صدور مجوز و نظارت بر نهادهای مدنی و خیریه‌ای ایجاد شود. در این میان، وجود یک خلأ قانونی بزرگ (فقدان قانون مصوب مجلس برای این حوزه فعالیت) بر این ابهام می‌افزاید. پیشنهاد می‌شود مجلس با تصویب یک قانون جامع، وضعیت این حوزه را به سامان کند.

مقاله حامی مالی ندارد.

مقاله تعارض منافع ندارد.

در تدوین مقاله از هوش مصنوعی استفاده نشده است.

^۱ مصوب ۱۳۹۵/۶/۶ هیئت وزیران.

۶- منابع فارسی

- اسلامی، س. م. (۱۴۰۴ الف). تحلیل سه سطحی نظریه‌های خیریه: مطالعه موردی دیگر دوستی مؤثر. *مطالعات وقف و امور خیریه*، ۳(۲)، ۲۰-۱. <https://doi.org/10.22108/ecs.2025.142692.1115>
- اسلامی، س. م. (۱۴۰۴ ب). زیست‌بوم خیریه و مطالعات خیریه. *مطالعات وقف و امور خیریه*، ۳(۱)، ۶۹-۸۸. <https://doi.org/10.22108/ecs.2024.142690.1114>
- اسمیت، د. (۱۳۸۶). *برآمدن جامعه‌شناسی تاریخی* (هاشم آغاجری، مترجم). تهران: انتشارات کویر.
- بلیکی، ن. (۱۴۰۲). *طراحی پژوهش‌های اجتماعی* (حسن چاوشیان، مترجم). تهران: نشر نی.
- پیمان، ح. ا. (۱۳۸۴). *ایران، نامنی و بی‌ثباتی پایدار*. تهران: انتشارات قلم.
- جوادی یگانه، م. ر. (۱۳۸۶). مسائلی در باب تاریخ اجتماعی و تاریخ‌نگاری اجتماعی در گفتگو با دکتر شیرین بیانی، دکتر حسین مفتخری و دکتر محمدرضا جوادی یگانه. *کتاب ماه تاریخ و جغرافیا*، ۱۱، ۱۴-۲۳. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/481830>
- چلبی، م. (۱۳۹۵). *جامعه‌شناسی نظم* (چاپ هشتم). تهران: نشر نی.
- خاتمی، س. م. (۱۳۷۸). *روزنامه ایران*، ۲، شنبه ۲۲ خرداد ۱۳۷۸.
- خاتمی، س. م. (۱۳۸۵). *مصاحبه با روزنامه شرق*، ۱۳ تیر ۱۳۸۵.
- درکتانیان، غ. ر. (۱۳۸۸). سال حزبی در دزفول به روایت اسناد. *فصلنامه مطالعات تاریخی*، ۶(۴)، ۷۹-۱۰۷. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/448877>
- دهخدا، ع. ا. (۱۳۷۷). *لغت‌نامه* (مجموعه ۱۵ جلدی). تهران: انتشارات مؤسسه لغت‌نامه دهخدا وابسته به دانشگاه تهران.
- رنجبر، م. ر. (۱۳۹۵). *خدمات اجتماعی در مذهب*. تهران: انتشارات آوای نور.
- سازمان مدیریت و برنامه ریزی (۱۳۸۰). *گزارش عملکرد دولت*. تهران: انتشارات سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور.
- شاردن، ژ. (۱۳۳۸). *سیاحت‌نامه شاردن* (محمد عباسی، مترجم، جلد ۵). تهران: انتشارات امیرکبیر.
- شهری، ج. (۱۳۸۱). *طهران قدیم*. تهران: نشر معین.
- صادقی، م. (۱۴۰۰). *فلسفه اعمال خیریه: از سینگر تا اسپورل*. حکمت و فلسفه، ۱۷، ۱۰۱-۱۲۱. <https://doi.org/10.22054/wph.2021.44009.1793>
- طغیانی، م.، درخشان، م. و نصرالهی، خ. (۱۳۹۳). پیشنهاد مدل نظری جهت صیانت از وقف و امور خیریه در بخش سوم اقتصاد با وجود اطلاعات نامتقارن. *مطالعات اقتصاد اسلامی*، ۱۷(۱)، ۱۵۳-۱۸۲. <https://doi.org/10.30497/ies.2014.1602>
- غفاری، غ. ر.، شریعتی، س.، و میرزایی، ج. (۱۴۰۳). *خیرخواهی و آراستگی اجتماعی؛ دلالت‌های نظری و تجربی*. *فصلنامه مطالعات جامعه‌شناختی*، ۳۱(۲)، ۱۶۷-۱۸۸. <https://doi.org/10.22059/jsr.2025.371927.1943>
- غفاری، غ. ر.، میرزایی، ج.، و شریعتی، س. (۱۴۰۳). بررسی تطبیقی مسئولیت اجتماعی خیرخواهی در دستگاه اندیشگی دورکیم، سینگر و ژیک. *فصلنامه مطالعات اجتماعی ایران*، ۱۸(۴)، ۱۰۵-۱۳۲. <https://www.doi.org/10.22034/jss.2025.2018667.1818>
- فرهادی، م. (۱۳۸۷). *گونه‌شناسی یاریگری‌ها و تعاونی‌های سنتی در ایران*. *فصلنامه پژوهشنامه علوم انسانی و اجتماعی*، ۸(۲)، ۱۳-۶۰. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/861926>
- فرهادی، م. (۱۳۹۵). *فرهنگ یاریگری در ایران؛ درآمدی به جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی تعاون*. تهران: انتشارات مرکز نشر دانشگاهی.

- فوران، ج. (۱۳۸۴). *مقاومت شکننده؛ تاریخ تحولات اجتماعی ایران* (احمد تدین، مترجم). تهران: انتشارات رسا.
- گوشه‌گیر، س. م. (۱۳۲۹). اجتماع در پرتگاه فقر، جهل و مرض. *مجله نامه فروغ علم*، ۱(۲)، ۵۰-۵۲.
- مجته‌دی، ع. ا. (۱۳۴۱). *تاریخ جمعیت شیر و خورشید سرخ تبریز*. تبریز: انتشارات چاپخانه شفق.
- میرزایی، ج. (۱۳۹۶). *سازمان‌های مردم‌نهاد در آئینه قوانین و مصوبات*. تهران: انتشارات سخن ایمان.
- میرزایی، ج. (۱۳۹۸). *سنخ آرمانی وبر؛ ابزاری تحلیلی برای گونه‌شنای سوگواری‌های عاشورا در ایران*. *فصلنامه مجله جامعه‌شناسی ایران*، ۲۰(۳)، ۸۸-۱۱۸. <https://doi.org/10.22034/jsi.2019.44352>
- میرزایی، ج. (۱۴۰۰). *تحلیل فرازوفروود امر اجتماعی خیر مذهبی در خاورمیانه معاصر؛ مطالعه موردی ایران، مصر و ترکیه* [رساله دکتری جامعه‌شناسی، منتشر نشده]. دانشگاه تهران: دانشکده علوم اجتماعی.
- میرزایی، ج. و شهریور، س. (۱۳۹۶). *سازمان مردم‌نهاد چیست؟ چگونه می‌توان یک سازمان تأسیس کرد*. تهران: انتشارات سخن ایمان.
- میرزایی، ج.، غفاری، غ. ر.، و شریعتی مزینانی، س. (۱۴۰۴). *مطالعه تطبیقی نظام‌های خیریه در خاورمیانه معاصر؛ مطالعه موردی خیریه‌های مذهبی ایران، مصر و ترکیه*. *فصلنامه مطالعات وقف و امور خیریه*، ۳(۲)، ۱۷۱-۱۹۸.
- <https://doi.org/10.22108/ecs.2025.146315.1143>
- نوذری، ح.، و اسکندری نژاد، ع. ر. (۱۴۰۳). *مسائل سازمان‌های خیریه در ارتباط با دولت و بازار. مسائل اجتماعی ایران*، ۱۵(۲)، ۲۶۹-۲۹۹. <https://doi.org/10.61186/jspi.15.2.269>
- نیکوکار، پ. (۱۳۹۷). *پرشین لیگ؛ فوتبال در خدمت فرودست‌سازی*. *مجله اینترنتی منجیق*، ۲، ۳۷-۴۲.
- <https://t.me/ManjanighCollective/529>

References

- Blaikie, N. (2023). *Designing social research* (H. Chavoshian, Trans.). Ney Publishing. [In Persian]
- Chelbi, M. (2016). *Sociology of order* (8th ed.). Ney Publishing. [In Persian]
- Dehkhoda, A. A. (1998). *Lughat-Nameh* (15-volume set). Publications of the Dehkhoda Dictionary Institute, University of Tehran. [In Persian]
- Deraktanian, Gh. R. (2009). The party year in Dezful as narrated by documents. *Historical Studies Quarterly*, 6(4), 79–107. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/448877> [In Persian]
- Eslami, S. M. (2025a). Three-level analysis of charity theories: A case study of effective altruism. *Studies of Endowment and Charity Affairs*, 3(2), 1–20. <https://doi.org/10.22108/ecs.2025.142692.1115> [In Persian]
- Eslami, S. M. (2025b). The ecosystem of charity and charity studies. *Studies of Endowment and Charity Affairs*, 3(1), 69–88. <https://doi.org/10.22108/ecs.2024.142690.1114> [In Persian]
- Farhadi, M. (2008). Typology of cooperation and traditional cooperatives in Iran. *Humanities and Social Sciences Research Quarterly*, 8(2), 13–60. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/861926> [In Persian]
- Farhadi, M. (2016). *The culture of cooperation in Iran: An introduction to the sociology and anthropology of cooperation*. University Publishing Center Publications. [In Persian]
- Foran, J. (2005). *Fragile resistance: A history of social transformations in Iran* (A. Tadayyon, Trans.). Rasa Publications. [In Persian]
- Ghaffari, Gh. R., Mirzaei, J., & Shariati, S. (2024). A comparative study of the social responsibility of benevolence in the thought systems of Durkheim, Singer, and Žižek. *Iranian Social Studies Quarterly*, 18(4), 105–132. <https://www.doi.org/10.22034/jss.2025.2018667.1818> [In Persian]
- Ghaffari, Gh. R., Shariati, S., & Mirzaei, J. (2024). Benevolence and social adornment: Theoretical and empirical implications. *Sociological Studies Quarterly*, 31(2), 167–188. <https://doi.org/10.22059/jsr.2025.371927.1943> [In Persian]

- Gusheh-Gir, S. M. (1950). Society on the precipice of poverty, ignorance and disease. *Nameh-ye Forough-e Elm Journal*, 1(2), 50–52. [In Persian]
- Javadi Yeganeh, M. R. (2007). Issues on social history and social historiography in conversation with Dr. Shirin Bayani, Dr. Hossein Moftakhari and Dr. Mohammad Reza Javadi Yeganeh. *Ketab-e Mah-e Tarikh va Joghrafia*, 11, 14–23. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/481830> [In Persian]
- Khatami, S. M. (1999). *Iran newspaper*, 2, Saturday 22 Khordad 1999. [In Persian]
- Khatami, S. M. (2006). Interview with *Shargh* newspaper, 13 Tir 2006. [In Persian]
- Management and Planning Organization (2001). *Government performance report*. Publications of the Country's Management and Planning Organization. [In Persian]
- Mirzaei, J. (2017). *Non-governmental organizations in the mirror of laws and regulations*. Sokhan-e Iman Publications. [In Persian]
- Mirzaei, J. (2019). Weber's ideal type: An analytical tool for the typology of Ashura mourning rituals in Iran. *Iranian Journal of Sociology*, 20(3), 88–118. <https://doi.org/10.22034/jsi.2019.44352> [In Persian]
- Mirzaei, J. (2021). *Analysis of the rise and fall of the social religious good in the contemporary Middle East: A case study of Iran, Egypt and Turkey* [Unpublished doctoral dissertation, University of Tehran]. Faculty of Social Sciences. [In Persian]
- Mirzaei, J., Ghaffari, Gh. R., & Shariati Mazinani, S. (2025). A comparative study of charity systems in the contemporary Middle East: A case study of religious charities in Iran, Egypt and Turkey. *Studies of Endowment and Charity Affairs*, 3(2), 171–198. <https://doi.org/10.22108/ecs.2025.146315.1143> [In Persian]
- Mirzaei, J., & Shahrivar, S. (2017). *What is an NGO? How can an organization be established?*. Sokhan-e Iman Publications. [In Persian]
- Mojtahedi, A. A. (1962). *History of the Red Lion and Sun population of Tabriz*. Shafaq Printing House Publications. [In Persian]
- Nikookar, P. (2018). Persian League: Football in the service of subordination. *Manjaniq Online Journal*, 2, 37–42. <https://t.me/ManjanighCollective/529> [In Persian]
- Nowzari, H., & Eskandarinejad, A. R. (2024). Issues of charitable organizations in relation to the state and the market. *Iranian Social Issues*, 15(2), 269–299. <https://doi.org/10.61186/jspi.15.2.269> [In Persian]
- Peyman, H. A. (2005). *Iran, insecurity and stable instability*. Qalam Publications. [In Persian]
- Ranjbar, M. R. (2016). *Social services in religions*. Avaye Noor Publications. [In Persian]
- Sadeghi, M. (2021). The philosophy of charitable acts: From Singer to Spurl. *Hikmat va Falsafeh*, 17, 101–121. <https://doi.org/10.22054/wph.2021.44009.1793> [In Persian]
- Shahri, J. (2002). *Old Tehran*. Moein Publishing. [In Persian]
- Shardin, J. (1959). *Chardin's travelogue* (M. Abbasi, Trans., Vol. 5). Amirkabir Publications. [In Persian]
- Smith, D. (2007). *The rise of historical sociology* (H. Aghajari, Trans.). Kavir Publications. [In Persian]
- Taghiani, M., Derakhshan, M., & Nasrollahi, Kh. (2014). Proposing a theoretical model for safeguarding endowments and charitable affairs in the third sector of the economy under asymmetric information. *Islamic Economics Studies*, 7(1), 153–182. <https://doi.org/10.30497/ies.2014.1602> [In Persian]
- Weber, M. (1949). *The methodology of social sciences* (E. Shils & H. Finch, Ed. & Trans.). Glencoe Illinois: The Free Press.